

АНДРІЙ ЧАПКОВСЬКИЙ.

ВІДВДЯЧИВСЯ

ОПОВІДАНЄ З КОЗАЦЬКОЇ
ДАВНИНИ.

ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
„УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ”
В КАНАДІ.

NATIONAL LIBRARY
CANADA
BIBLIOTHEQUE NATIONALE

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ВІДВДЯЧИВ СЯ

ОПОВІДАНЄ З КОЗАЦЬКОЇ

ДАВНИНИ

ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

NUKRDUP

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ
В КАНАДІ.

PG 3948

C45

V5

1920

Присвячую
Учителеви грядучого покоління

Іванови Франкови

на ювілейний рік.

I.

Густий непроглядний туман заляв широкий до безкраю степ лівобережної України. Дивиш ся, на п'ять кроків не доглянеш що перед тобою. Куди не глянеш і довкруги і над головою сіро. В повітрі стоять дрібненькі порошки пари. Воно зливається в грубі каплі й осідає на траві чистою росою. Червоний степовий цвіт клонить ся під вагою роси. В степі тихо-тихесенько. І птиця і звір степовий кудись подів ся, прочахнув та заснув, дня божого, сонця ясного дожидає та лиманового вітру сподівається. Він туман розжене, все заясніє закрусується, степ оживе. Озоветь ся степова птиця, божий жайворонок підлетить під небо заспівати Богови небесному свою пісеньку, прокинет ся звір, зареве могутнім голосом бородатий тур, зашвище сусол, зірветь ся налякане вовком стадо степових кіз, налетить табун диких степових коний хвилюючи високою тирсою, заживе увесь степовий світ своїм життям. Та сонце ще не зараз підніметь ся, вітер не зараз повіє. Ще йно свитає.

Степом їде козак-запорожець. І вся

його одежа і кінь вороний аж мокрі від роси. Козак вкрив ся вовняним кобеняком, покурює люльку і їде поволи, нога за ногою.

Він ще не старий. Найбільше буде йому трийцять літ з роду. Ще його літа не згорбили, не пригнули, держить ся на коні прямо і голову держить високо. На нім червоний мов маків цвіт жупан підперезаний широким шовковим поясом. При боці висить шабля-товаришка, за поясом два пістолі. На плечах довга рушниця, яку скрив в оден рукав кобеняка, мов мати малу дитину стереже, щоб не змокла.

— Ізнеміг ся вірний товаришу — заговорив козак гладячи вороного по гриві. Кінь сопів важко і постогнував, наче людина знеможена напругою роботою...

— Ще трохи, товаришу — потішав козак коня. — Вітер повіє, туман розійдеться, сонце засвітить і не пропадемо, дібемо ся до шляху...

— Ух! погано — говорив козак до себе. — З шляху збив ся (матері його ковінька) геть збив ся наче п'яний. От і тверезому таке трафило ся, нечистий геть попутав та на манівці повів. Хрест святий оруж'є на діавола! От нечистий, пропадай, счезай! Як живу, таке не трафилось. Знаю степ наче свою кишеню, та нечиста сила туман наве-

ла... Донці, щирі товариші, угостили як слід, я трохи і випив, та все не те, щоб вплив ся. Хибаж я не тямив, чого приїхав, за чим мене післали? Ну, ну, прочитає мені кошівий добрий отченаш. Приказано було вертати не гаючись, діло пильне, а воно от що. Нечистий посміяв ся, поглумив ся. А пан-отець все в церкві балакає, що хрещеному чоловікови, доброму козакови, який у страсі божім живе й ворога бє, нічого чортяки бояти ся... А хибаж я не по закону божому живу? Свята святкую, посту додержую, молитви читаю, ворога бю... а воно чортяка таки показав на мені свою силу... Та колиб сам не зміркував, тоб і не повірив... Перебіг мені дорогу цап. Ну щож таке? цап, тай годі! А воно не цап, а настоящий чортяка у цапа перекинув ся, тумана навів та з шляху збів... Ні зірки не видно на божому небі, ну їдь, куди знаєш наперед себе... Погано! Він і тепер мене за ніс водить... Пфу, ти поганий счезай та відчети ся! Знаменіє хрестнеє да будеть на мені!

Козак ізняв шапку, перехрестив ся тричі і став в голос відмовляти молитви....

А поки, що від сходу сонця стало щораз більше прояснюватись. А далі крізь туман стало показуватись буро-жовте сяєво. Відтак показалась куля велика. На стєпу

стало оживати. Прокинулась птиця, з під неї коневі зірвав ся заяць і поскакав в високі траві. Запорожець молив ся завзято хочабы прибити в собі немиле вражінє, яке викликав заяць. Вжеж воно непевний знак, який нічого доброго не ворожить.

Та згодом стала колихатись трава. Зразу легесенько, відтак сильнійше подував вітер від Дніпрового лиману. Від того заколихав ся, замішав ся туман. Мрака збивала ся в густу хмару. Одна прилягала до степу, друга підносила ся в гору, густійшала, та розривалась на шматки, поки вітерець не узяв її на свої крила і не поніс далеко на північ.

Горою показувалось місцями поміж хмарами спле небо. Сонце виглядало щораз виразнійше, аж поки не засяло усею силою. На траві блищала роса мов діаманти. Сонце стало нагрівати. З козачої одежі йшла густа пара. Вороний запорскав весело і став находити скубати траву та цвіт степовий, куди попало.

У запорожця повеселійшало на душі. Він перехрестив ся до сонця і затагнув пісню. Його голос залунав по широкому степу, перебігав по росистій траві.

— Воно все гарно — говорив козак — колиб лише знати, в який світ завела мене нечиста сила. Годилов ся відпочати і поспі-

під ніг дати. І коневі спочити треба, щож вдієш? високій Кошовий сердитий буде, вилає, коби не що сотячи гіршого, та годі! Чого доброго, а може як раз икли- не туди попав, як треба і треба буде завер- який тати... Погано!

Запорожець підніс ся в стременах і став розглядати степ кругом, шукаючи пригожо-го місця на відпочинок. Добре булоб натра-фити на який потічок, щоб води напiti ся та коня попоїти.

Аж ось здалека побачив високу могилу. Її вершка держалась ще хмара густого туману. Запорожець зрадів і завернув туди коня.

При могилі все безпечнійше чим у степу. Станеш на могилі, то й ворога з далеку побачиш і швидче до оборони приготуєш ся. Нічого тебе несподівано не заскочить. Колиб лише води найти, бо спрага таки мучить. Запорожець став збирати долонею сві-жу росу. Обмив лице та прикладав до спраг-нених губ. Ставши під могилою він зліз з коня, погладив його, поцілував мов дитину в голову, розсідлав та пустив пасти. Кінь потряс цілим своїм тілом і давай качати ся по траві, перекидаючись через хребет з одного боку на другий. Запорожець підвів руки в гору витягаючи кости та взявсь варити сніданє. Назбирав сухого бадилля, викресав вогню та завісив на кілках невеличкий казанок.

— Або се не чортова омана? — говорив козак сплюнувши з досади. — Що-ж я варитиму, як води нема?

Він вивернув з досади казанок ногою, аж геть в траву покотив ся, поклав ся біля огню і закурив люльку. Кінь став пасти ся шукаючи поживи низько при землі поміж високою травою, де ще трава не обісхла від роси. Запорожця став морити сон. Козак кивнув кілька разів головою, очі аж злипали ся. Далі випала з рота люлька, він обернув ся горілиць і захропів з усеї сили...

Аж відразу кінь став голосно форкати... Запорожець вмить прокинувся і зовсім очу-няв. Поглянув за конем. Він підвів високу голову, стриг вухами і найжив гриву. Запорожець хопив рушницю і вибіг на могилу. Зараз побачив, як з одного боку хвилювала трава. Запорожець придивляв ся шильно і побачив татарську високу шапку. Татарин гнав на коні в той бік, де стояла могила. Запорожець присів і підвів рушницю до стрілу, та зараз її понизив. Татарин держав щось більше перед собою на сідлі.

— Бранця везе клятий, християнську душу. Тебто був я накоїв лиха. Та пожди, голубе, піймаємо і так. Він миттю зсунув ся з могили і відопняв від сідла аркан. Узяв його в руки і зладив петлю. Тимчасом воро-

ний щораз більше непокоїв ся. Він ладив ся втікати, вже і хвіст підносив в гору.

— Не бійсь, старий — заговорив Запорожець — сюди до мене!

Кінь стравді успокоїв ся від того голосу і завернув до свого пана. Тимчасом козак зняв шапку з голови і понизившись підходив тривою на зустріч Татаринowi. Татарський кінь добував останніх сил і гнав, що міг. Татарин підганяв його нагайкою. Як він порівняв ся з козаком, зафуркотів в повітрі аркан і впав Татаринowi на голову. Наляканий кінь скочив у бік, а Татарин повалив ся на землю з петлею на шиї. Кінь помчав далі, а запорожець тягнув Татарина що сили до себе. Як козак наблизивсь до нього, лежав він у траві з розверненими руками. В жменях сторчала вирвана трава, якої зразу придержував ся. Ціле лице було синє, очі так вистріщив, що трохи на верх не повилазили. Петля затяглась цупко на шиї і стиснула її так, — що мовляв — одною рукою збнімеш. Татарин задушив ся на смерть.

— Лежи-ж собі тут, голубе, і відпочинь, а ми подивимось на твою добичу.

Він підбіг далі і побачив в траві засинілого хлопчину.

Був се дїтвак не більш дванайцяти літ, гарний мов мальований, як той ангелок, яко-

го на образах в церкві малюють. У нього було гарне на причуд личко та кучеряве волосся мов у баранця. Хлопцеві були звязані позад руки сирівцем.

Запорожець добув ножа і розтяв пута. Узяв хлопця обережно на руки і заніс до огню. Хлопець не отямив ся ще. Запорожець приклав вухо до його грудий і слухав серця. Воно било ся поволи.

— А тут хоч гинь нема каплі води — говорив сердито запорожець — тверези його чим хочеш...

Він узяв з різка трохи табаки і наклав хлопцеві до носа.

Хлопець пчихнув здорово раз і другий, отворив очі і став лячно розглядати ся довкруги.

Запорожець повеселійшав, моргнув на хлопця:

— Здоров хлопче, пчихай на здоровля! Моя баба не аби яка, хоч султанови турецькому подавай, не то що. Вмерлий би пчихнув. Ось тобі мій синку глоток горівки. зараз і сили набереш. А коли ти голодний, то й хлібця знайдець ся у мене дещо. Добрячі Донці не пустили з порожною торбою.

Запорожець виймив кусок сала, паленицю і подав хлопцеві, який пчихнув ще раз, а від горівки дуже скривив ся.

— Та я тобі небоже горівки не дам, то лише тепер так, бо ти знеміг ся дуже, ну їж здоров...

— Мені дуже шити хочеть ся.

— Я так і думав. Та лідожди, козаче, прийде час то й наємо ся, от зараз і поїдемо води шукати, а покищо ти поживись гарненько, та втішай ся, що ти не в татарськiм сирівцi...

— А деж той Татарин, що мене захватив з поля? — ссигав наляканий хлопчина. Йому збiрало ся на плач...

— Не бійсь, він вже пропав, он там у петлі мого аркана стирчить. Тепер ми познакомимо ся. Ти мене зови дядьком Касяном, та ще й Бистрим по прізвиську. А тебе як кличуть?

— Мене Івасем звуть та ще й Чорноусеюком по батькови.

— Ну гарно.. Коли ти Івасику не дуже знеможений, то зараз і поїдемо далі, як шомій кінь не пропав...

Він устав і розглянув ся довкруги. Яких сто кроків дальше стояв в траві вороний. Та й не сам оден. Біля нього пас ся і татарський кінь; він відбіг недалеко, завернув і стоваришпував ся з вороним.

— Кінь розумна твар, наче чоловік, от

зараз завели товариство, а мені якраз другого коня треба.

Запорожець свиснув. Вороний підвів голову і став наближати ся. Татарський кінь ішов несміло за товаришем. Опісля станув, підвів голову і став як би з недовірем придивляти ся козакови. А вороний прийшов до свого пана мов пес і наставив до него свою голову дивлячись йому розумними очима в лице. Козак узяв його за шию погладив і поцілував ніжно в самі ніздря.

Побачивши се татарський кінь осмілився і став крок за кроком наближати ся.

— Заложу ся, що се козацький крадений кінь, — говорив Касян.

Івасеви се дуже подобало ся. Він підвів ся з землі, приблизив ся до коня і став його гладити по шиї. А далі побачивши другого коня аж сарикнув з радощів і побіг до него.

Кінь відозвав ся радісно і став хлопця обнюхувати, а далі поклав голову на його плече.

— Знаєш його?

— Таж се наш буланий. Злодій Татарин піймав його зразу на аркан — говорив хлопець крізь сльози. Я не знав, що стало ся, підійшов до коня, якого Татарин вже і осідлав, а той клятий хватив мене, скочив на коня і втік у степ. Я пручав ся що сили, а

він мені на бігу зв'язав руки сирівцем. Опісля не знаю, що зі мною робило ся, бо я стратив пам'ять...

— Ось як воно було, я так і думав. Тепер скажи мені дитино, звідкіля ти.

— Я з Гаврилівки...

— А деж та твоя Гаврилівка буде? Яке від вас найблизше містечко чи город?

— Батько мій у Лубни їздив на ярмарок, то либонь містечко наше і Лубни...

— А батько твій, кс ти у Лубни їздив. то одного дня повертав до дому?

— А вже-ж. Поїде було рано, а літом коли ще сонце не сховаєть ся, було й верне.

— Так значить твоя Гаврилівка недалеко Лубнів. А Лубни, то Яреми Вишневецького маєтність.

— А хиба-ж ти дядьку Касяне його знаєш, себто нашого пана?

— На вічі я його не бачив, та від збігців, його підданців, що на Запороже повтікали, багато я про нього лихого чував, тому і знаю.

— З нашої Гаврилівки також багато людей на Запороже втікає. Та скажи, дядьку, куди мені до дому їхати, коли мій буланний знайшов ся?

— Поперед усього скажи мені синку, як тебе і звідкіля Татарин піймав?

— А ось воно як було. Пігнав я з хлібцями товаришами коний насти за село. Було перед заходом сонця. Ми стали конзганяти в купу, вертати треба було. Дивлюся, нема мого буланого... У розглядаю ся, він стоїть в траві мов на припоні і не ворхнєть ся... Кличу його, свищу у пальці, чого не слухає. Я підбіг до нього, та вже знаєш, яка пригода трафилась. Я став кричати, що сили. Біля мене їхали якісь два Татари. Мій крик почули старші і пустили доганяти. Почулись стріли з рушниць, там Татари попадали з коний, а мій таки втік. Його не потрафила куля.

— Бо твої не стріляли на тебе, сину, то не житиб ні тобі, ні твому Татаринови. Тепер ти послухай, щі скажу: Коли ти їхав від учора вечера, то велику ти дорогу зробив. Татарин знає як втікати. Бачу, що твій буланый кінь добрий... Бог зна, де твоя Гаврилівка буде. Не можу я тебе самого до дому пустити.

— Так відвези мене дядьку Касяне, а батько мій спасибі тобі скаже.

— Радби я з душі тобі помочи, любачитино, та мені ніколи. Мене за ділом кошовий післав. треба мерщій вертати, а то достанеть ся мені на горіхи, бо я з шляху збив ся та цілу ніч по степу блукав. Треба що

з хлоп-
ло. Вже
і конні
ивлюс
ося, а
е вору-
ьці, ні-
вже й
в кри-
ва Та-
гилісь
тамті
втік...

ого поспішати. Воно так буде: візьму тебе
себою на Січ, а відтак то якась нагода тра-
питься ся повести тебе в Гаврилівку.

— Та на Січ мій старший брат пішов,
Іван Максим Чорноусенко, може ти його дядьку
знаєш?

— Може й знаю, та там вже не Чорно-
усенко, а як небудь инакше зветь ся...

— Якже воно так?

— А такий старий козацький запорозь-
кий звичай. Зви себе як хочеш, а попавши
на Січ приложать тобі: зараз инше імя і у
присок так і переведуть...

— Чом-же воно так?

— А ось чом. Ти знаєш може, що на
Січ до запорожців втікають підданці усяких
панів. А пани страх люті за се, що їм робу-
чого люду убуває. Вони стежать за втікача-
ми, перед королем, перед гетьманами поль-
ськими жалують ся на запорожців, що їх
підданих переховують. Тоді то король чи
гетьман польський пише на Запороже ко-
новому гостру грамоту. Приказуєть ся —
повляв — зараз віддати під стражею та ще
і у кайданах такого а такого раба божого
пана Щербу, що втік на Запороже від та-
кого а такого пана. Ну що-ж. Звелено, від-
дати треба, годі не слухати його королівської
платости. А віддати втікача панови. значить

віддати християнську душу самому антихристови...

— Я сам бачив, як мучили у напоям замку одного пійманого втікача, Семена Пшеничного. Страх як мучили... Киями в смерть вбили...

— Ти хлопче не перебивай, коли старший говорить, а слухай, бо воно не годиться. Коли бачив, то й знаєш, що се гріх втікача панови віддати. Але кошовий каже писареві: Щож робити! Воля короля свята пошукай, пане писарю. того гільтая у наших січових списках і коли знайде ся, звели закувати в кайдани і під стражею віддати до рук вірних слуг такого а такого ясновельможного пана. Хай не забагаєть ся хлопови лицарювати, коли його діло панщина. Так гукає сердитий кошовий і то у вічі ляцькому посланцеві, що з письмом приїхав.

Йде писар у січову канцелярію, а згодом приходить і каже кланяючись батькови кошовому:

— Ясновельможний пане кошовий, у нас не знаходить ся Іван Щерба, на приклад, з Гаврилівки, є лише Іван Перегнихвіст, Іван Розбийголова, Іван Півкожуха — вони всі з Гаврилівки, а Щерби Івана ні сліду. А на те гука кошовий батько:

— А добре ти шукав, пане писарю?

Тям, що ти головою відповідаєш, за недогляд, бо воля його милости короля мусить бути сповнена; ану пошукай ще раз.

А ляцький післанець усе те чув.

Вертає опять писар, приносить з помічником цілий оберемок списків, і кладе кошовому на стіл.

— Хрестом святим клянусь, головою відповідаю, що нема у нас Івана Щерби, а є лише Перебийніс, Півкожуха, Розбийголова, ось поглянь — і суне пальцем по перед очі кошовому по папери.

Кошовий і собі встромить ніс у список таї каже: Справді нема Івана Щерби, пиши, пане писарю, його милости, що такого нема, а коли той гільтай тут покаже ся. ми зараз його відставимо, як було приказано.

А як писар відпише і відправить пісця, то кошовий каже до писаря:

— Побачить він вражий син Івана Щербу тоді, як своє вухо. З відсіля нікого ми не видамо...

— Тепер вже знаєш, чому на Запорозжі перемінюють назвища?

— Знаю.

— Та ми опісля балакати мемо, а тепер в дорогу нам пора. — Касян став сідлати вороного, та збирати свої причандали. Сонце вже стояло високо і дуже пекло... Обом

доскуляла спрага. Касян привик до того, та бояв ся за хлопця. Він заговорював його що міг, щоб тільки відвернути його увагу.

— Та у тебе, Івасю, батько-мати є?

— Батько є, його Стефаном звать. Мати давно вмерла... Був у мене і брат, та на Запороже втікати мусів...

— А задля чого мусів?

— Отамана двірського помяв за те, що мою сестру на лані побив. Добре помяв, аж ребра поломив. За те ждала його кара. У нас оконом дуже лютий чоловік.

— А до самого пана не можна на него пожалувати ся?

— Батько мій каже так: Жалуй ся перед вовком, що вовченята вівцю зіли. Наш князь страшний чоловік, звір. Як він деколи до села приїде, то люди криють ся мов перед вовкулакою...

— Про твого пана ми чували. Колись і на нього прийде черга розплати. Чи до вас забігає татарська орда?

— Не знаю, а инколи Татари забіжать та коні крадуть...

— А часом і людину...

— А так як мене вкрали...

— За тебе булиб узяли гарні гроші — говорив Касян вдивляючись в гарного хлопця.

— Невжеж? А що би вони зі мною зробили?

— Повезлиби у Крим де небудь на базар, може до Козлова, а може аж у Кафу, тай продалиби мов товарину, а що ти хлопець гарний, тоб і гроші великі заправили...

— А опісля що?

— А що-ж би? Потурчили би, присилювали би відректи ся Христа і всіх божих угодників та хвалити, молити ся до препоганого Магомета. а відтак ти став би зрадником та може дійшов би і до великих почесний, та твоїх православних братів різав...

— А колиб ти сього не хотів зробити, колиб в тобі дійсно така тверда християнська душа була, то тебе би мучили, били, заморилиби так, що тиб де небудь і адох мов та собака.

— Я чував про те від дідів старих у нашому селі, що в турецькій неволі побували, та мені не хотіло ся вірити, щоб так людей мучили...

— Добре в тебе, синку, серце; невинне, дитяче, та воно так справді, а ти колись дізнаєш ся, що немає лютійшого звіра на чоловіка, як сам чоловік... А від кобзарів ти нічого не чував про турецьку неволю?

— У нас кобзарів зовсім нема. У нас є наказ із замку, що як тільки покаже ся в се-

лі дід-кобзар, так зараз його повісити. Чому воно так дядьку? Хибаж кобзарі справді такі лихі люди.

— Ні, синку, вони люди добрі, праведні, людям добра бажають та їх пани-нелюди дуже боять ся, щоб люди не дізнались, чим їх батьки були, та не захотіли того самого, а тоді з панами булоб круто. Колиб так усі закрипощені люди були одної думки, тоб усіх панів шапками закрили і на усій Україні не сталоб панського ляцького духу. Ось чому вони кобзарів, неповинних старців божих вішають.

— Дядьку, чи далеко нам ще до води буде, мені страх пити хочеть ся...

— Нам усім хочеть ся. Дивись на коний. як похнюпили свої голови, аж постогнують... Привикай, серце моє, до степу, се козацький брат. Він щиро приголубить, захищає перед ворогом, а то й погодує...

Сонце страшно пражило. Ні легесенького вітерця, ні одної хмарки. Повітря ставало горяче, що нічим було дихати. Здавало ся, що сонце живу кров із тіла ссе. Коні попріли і не в силі були відігнати ся від комашні, яка окружала довкруги цілим роєм. Івась дуже терпів. Він так знеміг ся, що не мав сили спідти на кони.

Касян бояв ся, що хлоп , впаде і тому

їхав близько нього та придержував під руку. В степу стояла висока трава, так що коний закривала зовсім. Було тихо. Деколи вискочить з під кінських ніг сполошений заяць або дика коза, иноді схопило ся стадо куропаток або перепелок. Вони втікали якийсь час, поки знов не засіли в високій траві. Сонце хилило ся вже до заходу, а Касян ще не міг зміркувати, де вони саме. Їхали едно на полудне. Касян надіяв ся, що вечером доїдуть до якої ріки, а тоді вони спасені. Задля великої спраги їм не хотіло ся їсти.

Аж відразу коні начеб зі сну прокинулись. Вони підвели голови в гору, втягали широко ніздрями повітре, а далі зірвались самі від себе до бігу. Касян вмить пересадив Івася на свого коня на перед себе.

— Чого вони дядьку так злякались?

— Вони не злякались, а зраділи. Десь далеко звідсіля почули воду і тому так поспішають. Держись хлопче мене цупко за шийку.

Коні рвали що сили. Івасів буланый не маючи жадного тягару на собі випередив карого і гнав на впростець задерши хвіст в гору.

Карий іржав захрилим голосом і гнав за ним.

— Як воно коні почують воду, а чоловік ні.

— Так їм вже Господь дав. Чоловікові дав мову, якої товариша не має, а за те у звірят таке чуття, якого не має людина... Та он буланый зупинився, либонь знайшов якийсь потічок.

І справді, заки до буланого приолзлились, почули й самі водні випари в повітря, а згодом побачили широку ріку, вкриту по краях густим зеленим очеретом.

— Се Дніпро, дядьку?

— Ні, синку, се Самара, теж козацька ріка. Вона в Дніпро вливається. Та воно добре, що хоч одного знакомця стрівив і тепер вже знаю, куди завернути.

Тимчасом буланый стояв чотирма ногами у воді. Він підносив в гору голову і пережовував воду, яка йому з поміж зубів витікала. Оглянувшись за вороним, що заєдно іржав, начеб хотів йому сказати: „бачиш братіку, який я щасливий, я вже напивсь, а ти ще терпиш спрагу”... Тепер і вороний кинувся прожогом у воду та став жадно пити, що ніяк було відорвати ся. Касян зліз з коня у воду, набрав в пригорщі і подав хлопцеві. Тоді вже і сам напився. Вода була тепла і не вгамувала спраги.

— Ліпше тиць, як ніч — говорив Ка-

сян. — ми тут десь жерельця пошукаємо, то й студенної води напемо ся, а поки те, щоб лиш не всмажитись на сонці

Касян вигнав коний з води. Опісля розвів вогонь, повісив на коликах казанок і став варити воду. До неї всипав пшонаної каші, а відтак помастив салом.

— Ну, козаче, сідай речеряти, десь тут у мене є зайва ложка. Та тям небаже, що на Січч мусиш собі зорудувати яку таку ложку, а то їсти не будеш. Такий то козацький звичай, що кожен свою ложку має і заєдно при собі носить. Одно ми забули: треба було Татарина обібрати. Воно якийсь голодранець конокрад, не багато з такої добичі поживиш ся, та все-ж воно коштує би тобі став в пригоді, бо в степу по ночам і зимно буває. Та якось ми порадимо.

Касян назносив що мога сухого бадилля і зложив біля вогнища. Нарвав сухих трав і постелив. Потому повбивав у землю кілки і припняв коні.

Івась поклав ся на лежанці. Його Касян вкрив кобеньком. Хлопцеві зразу крутилась голова, в ухах шуміло, він помалу тратив память. поки не заснув твердим сном.

А Касян лежав горілиць на траві та покурював люльку. Стало смеркати. Коні хрупали траву. В степу викукувала степова ніч-

на птиця. Десь далеко крюкав журавел передражнювала ся перепелка з деркачем

II.

Як Івась прокинув ся зі сну, Касян вже розвів вогонь, вмів ся, відмовив молитву порав ся коло казана. Хлопець устав відразу на ноги і став розглядати ся довкруги.

— Добрийдень тобі дядьку! — говорив до Касяна.

— Здоров, козаче, вислав ся гаразд? Не приснив ся тобі поганий Татарин?

— Мені нічого не снило ся.

— То й гарно. Тепер, синку, перш усього молитва. Починай днину з Богом, а добре тобі буде. Відтак викупай ся у ріці, наші коний, а тоді сідай снідати.

Івась послухав, а Касян став півголосом співати: Да воскреснет Бог...

Касян зварив Кулішу приманценого салом.

— А коли, дядьку, на Січ наспіємо?

— Коли Бог дасть. Як не трафить ся яка пригода, то під вечір повинні ми бути дома.

— А якж пригода може трафитись?

— Ех, ти дїтваку! Хиба не знаєш, що під боком Татари кочують та чабанують?

треба добре уважати аби на них не наткнути
ся. Ну, чогож ти налякався? Се-ж козакови
випадина річ. Привикати й тобі до сього та
замість лякати ся, треба берегти себе та на
бога уповати.

— Я не лякаюсь, та я би так радий Січ
побачити.

— Як Бог поможе, то й побачиш, а ко-
ли ні, так хоч роби що хочеш, а не нобачиш.
Ві всім воля божа, себто провидіне господ-
є...

— А чи відшукаю я мого брата на Січи?

— Коли він живий, то певно відшукаєш.
Козак не голка, а й голку можна знайти, ко-
ли під сонце за нею дивити ся... Нам треба
пійти. Сьогодні хоч води мати мемо до-
волі, а як до Дніпра доберемось, тоді ми і
дома будемо

Зараз по сніданню посїдлали коний. Сон-
ця ще не було видно, по степу провівав лю-
тький вітерець. Тенер їхали на полудне-
ний захід. Видно було, що Касян попав на
вій шлях, бо не оглядав ся по сторонам.
Настенько приходило ся переїздити через
воду, виминати невеличкі озерця. Касян убив
рушниці дику козу, з якої мали ситий обід.

По обіді Касян каже:

— Ти минулої ночі не чув нічого?

— Нічогісінько, я спав мов камінь.

— Ми гостя мали на своїм ні
вовк до коний підбирав ся...

— А ти дядьку встрілив?

— Не треба було, шкода олова. Я
жав рушницю на поготівлі та обійи
Дивлюсь я, трава колихається, коні ф
ють, а з поміж очерету вовк світить
та до коний підкрадається. А коні
змовили ся, зійшлись у купу та лиш ро
дають ся за вовком. Сердега думав,
дурнем діло, підсувається ся що раз ближ
я дивлюсь, та лиш підсміхаю ся: під
толубе, буде тобі празник. Вовк підсу
ся, а кінь буцім то траву скубе, та п
ноги назад дивить ся. Вовк скочив, а
ворогій як не вдре копитами в самий
Вовк йно захаркав, як не кинеть ся на
кача!...

— Яка шкода, що я сього не бачи

— Пожди, ще не одно побачиш, ш
було тебе будити.

По правім боці наших подорожних п
забовваніло край степу. Від того відбис
ся ярке проміне сонця.

— Що се таке дядьку?

— Се Кодак. Дивись синку, яка фор
ця. Мури високі, та сильні, а від бляхи
башнях соняшні проміні блищать ся.

— А Кодак, то що воно, город так

— Таж, кажу тобі фортеця, щось більше замок. Його ляхи поставили, щоб українських втікачів на Запороже ссипати та відгородити Запороже від України.

— То ляхи навмисне таке побудували?

— А вже-ж навмисне. Кодак для козаків то так начеб болячка у людини на груді, нікуди головою вдерхнути.

— Чомуж Запорожці його не розкинуть, того Кодака? Я не дав би йому стояти!

— От який цікавий! Підожди і на се прийде пора, він недавно що й по поставленій. Щось воно і на него видумаєть ся.

Так вони з того Кодака людей переловлюють?

— А вже-ж, переловлюють, коли який потепний туди набіжить. Розумний то й обов'язково вимине, далеко обійде. У Кодаку стоїть ляхське військо. Воно сторожить на всі руки і зараз що небудь покмітивши, погонюсилає. А вже кого зовлять, не бачити й об'їзду більше сонця божого. Закують в кайдани, до льоху запроторять. Краща смерть, ніж такого дожити.

— А опісля панови видадуть?

— Та не кожного. Більше таких, що у кайданах і зогниє.

— Страшно воно так під землею сидіти. Колиб я так козаком був, я намовив би

товаришів, ми би пішли узяли Кодакасько побили, а фортецю геть рознесли.

— Завзятий з тебе козак, буде, Касян всміхнувшись, та ти мені розкажи як би ти його брав з товаришами, при чом? А там гармати, дотепні пушкарі, сько...

— Я би не брав прист. юм, а хитростю. Ми де небудь роздобули би такого пана як вони одягають ся, передяглись, пішли до замку а частину товаришів дебудь скрили в очеретах. А колиб ми в одну дістались, відчинили ворота і впустили. Тоді був би край усьому.

— Ех! ти характернику маленький крикнув Касян, пересадив хлопця на свого коня і став його з усеї сили цілувати.

— З тебе козак вийде на славу, да бі! Рости в страсі божім, будь добрим коном, а кошовим будеш...

— Скажи мені дядечку, звідкіля кошовий на Запорожю береть ся. Я чував, що дуже великий пан...

— Він не пан, а козак, як кождий. Він має велику силу на Запорожі. Всі мусять його слухати, а то може він покарати смерть неслухняних. Кошового вибирають що року на повній раді усього запорожського низового товариства. Коли надійде де

вибору, зараз по Різдві, то козакки вже знають і заздалегідь змовляють ся, хтоб був найкращим кошовим. На раду скликають так що довбиши бе в такі казани, від них голос далеко розходить ся. Кождий козак мусить йти на раду, а хто не хоче, такого осаула добре палицею підгонять. А коли всі зійдуть ся, тоді виходить на майдан старшина січова: кошовий з булавою, генеральний судія з січовою печаткою, писар генеральний з срібним каламарем, курінні отамани зі своєю старшиною і стають серед майдану. Старшина кланяється усім, а тоді складає свої клейноти: кошовий булаву, судія печатку, писар каламар і просять товариства, щоб нових обібрали. Та коли вони були добрі, то вибирають тих самих; колиж вони були лихі, то мало того що інших вибирають, ще їх самих під суд дадуть і деколи на смерть покарають... А як вже треба нових вибирати, тоді оден подає того, а другий нишого. За ким буде більше, того й виберуть. А той, кого виберуть, зразу відказується тої чести, аж до трох разів. Тоді вже козакки зачинають лаяти: ти сякий-такий сину, приймай булаву, а то побемо та княми проженемо! А коли він прийметь ся, тоді найстарші козакки мажуть йому грязюкою голову...

— Грязюкою голову? а се нащо?
Віддячив ся — 2.

— Такий звичай. Вони промовляють до нього так: Тобі тямити, що ти з козаків вийшов, не гордувати тою честю: коли ти товариству не добрий будеш, то тебе скинуть і знов станеш простим козаком. Тепер знаєш, нащо так робить ся?

— Знаю. Скажи мені ще, дядьку, звідкіля Запорожці набирають ся?

— З цілого світу. Кому остогидло життя в городі, кому надоїла панська неволя, хто чим небудь прогрішив ся, кому хочеть ся зажити свободним житєм, той приходить на Січ і його приймають.

— А Татарина теж приймають?

— Приймають і Татарина і Турка і пана і наймита. Там у нас всі рівні, а шляхецтво і панство не значить за віхоть соломи. Аби лише хрещений. Мусить приймати християнську віру, бо без сього не можна. Такого новика прозвуть зараз, запишуть у список і зараз він і Запорожець. Скажуть йому як йому і де жити і що робити...

— І можна йому колинебудь покинути Січ?

— Без дозволу старшини не можна. Колиб не послухав, то вже йому не вертати, а то покарають...

— А за що карають?

— Найтяжша кара, коли вбє товариша.

Тоді вбивця закопують живого у яму. За крадіж карають смертю. Тому у нас можеш оставити капшук з грішми серед майдану, а завтра його і знайдеш, ніхто не рушить.

— Не знати, як мене прозвуть?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Касян. — Ти, жовтодзюбе, сердешний та коханий. Пожди, як козаком станеш, тоді і прозвуть.

— То може мене і не приймуть на Січ — сказав Івась посумнівши.

— Приймуть, там таких горобців більш сотні.

Ти підеш між школярів вчити ся. Підеш під руку бакаларів та шкільного отамана. Тебе вчитимуть грамоти. Коли будеш себе пильнувати, слухати, буде тобі добре; коли ж ні, то березової кашки підсилють. Не пробуй того, бо у січових бакаларів здорова рука. А коли підростеш, навчиш ся воєнного діла. Тебе припишуть у котрийсь курінь і ти станеш товаришем. Ось як сенку буде.

— А колиб я хотів вернути до дому?

— Про се протолкуємо згодом.

— Що воно, дядечку, так страшно шумить?

— Перехрестись, моя дитино — сказав поважно Касян знімаючи шапку -- се Дніпро-Словутиця говорить, наша свята ріка, Дніпро-батько. Се якраз пороги бють...

Шум води щораз більшав. Деколи вона вдаряла з великою силою об скалисті береги і від того ревіло.

Подорожні станули над берегом широкі ріки. Сонце хилило ся до заходу. Його ярке промінє разило очи так, що не можна було глянути, хиба під руку.

Івась стояв як зачарований. Він не рахував від старих людей за Дніпро, та не міг собі уявити тої величи. Дніпро плив широкою половою. В його філях відбивали ся золотими пасмугами відблиски заходячого сонця. З води виплюскали на верх білі риби. По той бік ріки видно було густі чорні полони ліса. А далі на південь шуміла безнастанно вода розбиваючись об пороги.

— Не ночувати нам ще сьогодні на Січі — говорив Касян а при тім думав, думав, як би то виправдати себе перед кошовим...

Поїхали далі лівим берегом Дніпра, шукаючи пригожого задля нічлігу місця. Їхали навпростець віддаляючись від Дніпра, який в тім місци робив великі закрути. Аж натрапили на добре місце. Росла тут купа вербози, а між нею в середині була невелика прогалина.

— Ось тут і заночуємо.

Зачала ся робота та сама, що й учера.

Тепер вже то й Івась помагав Касянови. Розсідлав коний і повиннав їх пасти ся, при-
ніс з ріки в казанку води і збирав сухе па-
ливо. І се робив він виправно начеб у степу
виріс.

Зайшло сонце, а далі і смерело ся. На
небі показали ся золоті зорі.

— Чи ти, Івасю, знаєш ся тріхи на зо-
рях?

— Так як би нічого.

— Тобі се треба знати. Тям, що у степу
нема нікого проводиря, як у день сонце, а
в ночі зорі. Ти вже знаєш, що південь там,
де у день сонце найвище стоїть. Тепер треба
тобі пізнати, де південь а де північ у ночі.
Ото-ж дивись! Отсих семеро звізд на небі,
се називає ся Віз. Подумай собі, такий шну-
рочок від он-тої крайної зорі в горі до край-
ної в долині. Ось ти почени на сій крайній
зорі в долині ще один шнурочок, протягни
його рівно в гору та в бік від себе, та знай-
деш на тій дорозі зорю саму одну. Бачиш?
Ся зіззда кождої ночі показувати буде пів-
ніч. Розумів? А як ти обернеш ся до неї
спиною, то проти тебе буде якраз південь.

Касян порав ся коло вечері. Огонь роз-
горів ся і палахкотів. Дим підносив ся в
гору, потому завертав в оден бік і стелив ся
широкою пасмугою. Коні станули під димом.

— Нам треба ще палива. Треба ціл
огонь піддержувати. Зараз мати можна
рої комарів то нас і коний заїдять на см

— Хиба-ж цілу ніч не будемо спа

— Чом би ні! По вечері накладем
вогонь сиріє трави і буде диму досить

— А як полумя не буде, то ще який
приплентаєть ся...

— Не журись, коні дадуть нам зн
Козацький кінь розумна твар. Я одного
ночував в степу. Був знеможений і зас
твердо. В ночі чую, щось мене у бік ш
жає. Зриваюсь, а наді мною стоїть отсей
мий вороний і лобом у бік товче. Я очу
відразу. Ніч була місячна. Дивлюсь, а
пом Татарин мчить ся. Бачиш ти, який
зум у коня?

— А ти, дядьку Касяне, бачив ко
вовкулаку?

— А навіщо тобі се знати? боїш
вовкулаки?

— Трохи і боюсь; старі люди кажу
що вовкулака як раз в таку ніч по світу
птає ся та людям пакостить.

— У нашому селі був вовкулака. Бул
як пропаде, то цілими тижнями його нем
Хата пустою стоїть, а його нема. У нього
було ні жінки, ні роду. Ще як парубком бу
то люди знали про се який він, і тому жадн

а цілу ніч ївка не хотіла за нього вийти за між. Бу-
можна цілу ніч, як верне із своєї мандрівки, то такий
на смертний неможений, що ледви ногами волоче. Оде-
спати? Та на ньому подерта, а він сам подряпаний
адемо на лиці і на руках. Люди його бояли ся, ви-
осить. Злипали, самотно жив.

який звичай? — А до церкви він ходив?

м знати, як про муки Христові євангелія читали.
ого раз, але в середину він не важив ся, лише під
і засну- тлом напроти престола стояв. Люди би йо-
ік штов- о були не пустили...

— Та й у нашій Гаврилівці теж був
овкулака. Страх, як його люди лякались.
, а сте- айде було у чию небудь хату та бере, що
кий ро- ому завгодно, а ніхто не важить ся з ним
перечати ся. Мій батько вдівцем живе. У
ив кол- ас була стара бабуся Настя Притчиха. Во-
а у хаті хазяйнувала. Тямлю раз пекла
боїш с- она хліб та поклала на столі холодити.
аж тут приходить у хату вовкулака та ніко-
кажуть, о не питаючись бере оден хліб за другим,
віту ве- цирає верхню шкіру тай жире. А бабуся
пвить ся і півсловечка не каже. Тоді вже
. Було- ені стало досадно й кажу: чом ти хліб свя-
о нема- ий псуєш навіть не перехрестивши? А він
ого не- к вишляпть на мене свої червоні очі (у-
ом був- его були червоні очі начеб кровію обки-
жадна- іли), то по мені аж морозом перейшло...

Бабуся мене за плечі й у комору сховала, ще й двері на замок замкнула. Коли він пішов к чортові, бабуся випустила мене з комори та каже: „Не чіпай його Івасю, лихо тобі буде; або тебе у вовка перекине або таки живого ізорже. Тепер я його ледь ублагала, щоб тобі вибачив.”

— І щож з тим вовкулакою сталося?

— Як пішов раз у степ, так і пропав. Опісля знайшли люди в степу лише його кістки; казали, що його вовки розірвали.

— Чимось він межи ними прогрішився?

— Віддай, що так. Вовки мають такий свій звичай, як і люди.

— І муравлі свій звичай мають, усяка божа твар.

— А з рушниць то вовкулаку встрілить?

— Куди пак! Може би його узяла свята куля, та я сього не робив, то й не знаю як тобі сказати.

Касян лежав на землі боком покурюючи люльку. Тепер він відразу схопився із землі і став надслухувати. Івась не чув нічого. Касян приляг ухом до землі; Івась трохи затрівожився.

— Не лякайся, синку, усього оден кінь дудонить, якось порадино. Касян оглянув свою рушницю і підсилав пороху. За той час тупіт став що раз виразніший. Касян

вийшов поза те місце, де сягало світло огню і став пильно дивити ся в даль. В темряві показала ся якась темна постать. Касян підвів рушницю і кликнув:

— Пугу, пугу!

Постать здержала коня. Почув ся голос:

— Їй брат! Раді Бога не стреляй, я крещоний.

— Як ти хрещений, то наблизись, чому не озовеш ся козацьким звичаєм?

— Бог весть, какой у тебя звичай будет!

— Що ти за чоловік будеш? Сюди виходь!

Тепер підїхала ся стать ходою аж до огнища.

— Беда, брат, я із петле татарской асвабадїлса, чудом божим, їй Богу! Ти пожалей мене да спасї.

— Ти хто такий? — питає Касян оглядаючи незнакомця. На нїм була порвана на шматки одежа. Він був босий і без шапки.

— Я донской козак. Меня Татари сабакп паймалї і уж чуть-чуть у Крим не патащїлі. Чудом спасса. Господї тебе слава. — Нет у тебя брат чево паєсть? Я ужасно галодний.

— Злази, будь ласка з коня, пусти його пасти та гостем будь. У нас ще троха з

вечері кулішчї осталося, їж на адоровле.

— Спасібо брат! Ех какое счастье. мал я, что прїйдьотса пропасть в степ. здорово брат!

Незнакомец подав руку Касянови, і сїв до казанка і став уплітати теплий щєліш.

— Какой у тебя превосходный куліш! Богу! страсть!

— Не такой він превосходный, як небоже голодный.

— Канєшна! Знаєш братец, у мє целиє сутки нечаво в рту не било. Пас мене атаман нашої станїци па делу. Нє сєл я на лошадь, еду. Бду степю, да чє не знать от куда Татар наднеслі, как із зєле впраслі. Віжу беда! падганяю лоша плетньом, лошадь вскоч, что сіли... Да моґ утьоч. Абскачілі меня, закінулі петєдва не акалєл. Патом связалї сєровцем, і садїлі на лошадь, і вєзлі пака не сталї начєвать. Помалїіса я Богу небєсному, вїн адную руку із сировца, асвабаділ другу лотом розрезал пута на ноґах. Нус, Богу слава, я уж свабодный. Каґда Татары пасну. я падполз мєжду лапаші, захватїл одну лапашу давай бєжать. Тепєр я уж кажетса внє апєстности, каґда тебя добраво казака нашол.

— І я гадаю, що тут безпечнїйше. Ту

ровле. Не козацька запорожська земля і Татарин
асте. Дуже відважить ся сюди забігати. Тут вже
степ. Наврїз розсіяні наші козацькі селища.

— Так лучче їдєнебудь в казацкую
ови, приєревню паєхать, чем в степі спать.

— Мені не можна. Бачиш, добрий чо-
овіче, у мене така вже вдача, що між лю-
ї кулаками то я погуляти люблю. Зайду я в яке
ебудь, хочби маленьке сельце, так іду
й, як тороосто в шинок і давай гуляти. А вже як
ляю, то хоч убий, не перестану, не попу-
у мене, хоч і цілий тиждень, поки у мене який
Паслав так остане. Ну, а знати тобі, що мене ко-
гу. Нусловний за ділом післав. Я до ваших Донців
да чертів. В дорозі я із шляху збив ся, спізнив
із змєн, треба поспішати. А колиб я зайшов в
лошадешиннок, так поминай як звали. На мене ко-
Да неловний жде, острій чоловік, мене би в такім
петлю випадку за непослух убити звелїв. От чому
ем, паєхав в степу ночую.

— Так ти у нас пабивал брат? Ну, как
винулобоє у нас панравілос?

— А щож! норов у вас инший, та народ
гу слаборний. Угостили мене як слїд, та ще й на до-
аснулі, орго дали. Та ти, небоже, багато не роздоба-
одну ілюй, а спати лягай. Я завтра на зорях мушу
е апахати. А тобі як подобаєть ся: або їдь разом
пол. мною у Сїч або як собі хочеш.

— Сам я в степ не паєду, апасно кажетъ

ся. Пусть уже паєду з тобою в Сєч, там н
брат Донец также будет... Как віжу, с таб
товаріщ єсть — говорив Донець вказую
на Івася.

А є то хлопчина, я його також по дор
із татарської петлі віволів.

— Вот как! Здрастуй мальчик — гов
рив Донець до Івася, що підвів саме голо
і сів.

Донець поклав ся горілиць, бурмотів п
щось під носом, поки не захропів з усеї сил

— От як здорово сердега хропе...

— Дядечку! по якому він балака? Я ш
не спав, а чув все, а мало його зрозумів.

— Він говорить по московськи, а вон
не так, як по нашому, по українськи. Я розб
ру все, бо у нас на Січи є Москалі також, т
зразу я не розумів нічого. Та ти, хлопче, н
балакай богато, а спи, бо вже не довго на
тут побувати.

Але Івась не міг заснути. Він лежав
спокійно та дививсь на Касяна, що лежав
біля огнища, покурюючи люльку. Касян ус-
тав і пішов до коний, що разом стоячи об-
ганяли від себе комарів. Довкруги було ти-
хо, навіть нічна птиця поснула.

На сході сонця стало вже шаріти; Касян
та Івась не спали...

III.

— Вставай козаче, орда йде, гукнув Касян над вухом хропучого Донця.

Донець став відразу на ноги і став протирати заспані очі.

— Кака я орда? Гдє?

— Ну, ну, успокій ся, нема орди, я лиш так пожартував, а то ти небоже захріп так сердечно, що хоч з гармати стріляй. Вмий ся мерщій, бо зараз їдемо.

Вот папугутіл брат, как так можна пугать?

— От бачиш, що можна. Усякий жарт добрий, аби лише не болючий. На тобі кусок паланиці, таки вашої донської, бо нема часу їсти варити.

Зараз посідали коний і пустили ся в дорогу. Касян відмовляв півголосом молитву. Донець куняв на коні, а Івась розглядав цікаво по околиці. На небі зібрали ся сірі хмари, було тихо і вітрець не віяв.

Вже йшло до полудня, як Касян завернув коня на право і почвалував навпростець до Дніпра. На березі Дніпра Касян оставив коня і поліз в набережні верболози. За хвилину вода заплюскала і Касян підплив до берега на байдаку, котрий був закритий верболозою і очеретом. Касян кликав товари-

пів, що стояли на березі:

— Злізайте з коний, та розсідлайте їх Сідла і всі причандали давайте у човен самі сідайте. Коний заведіть у воду.

Донець з Івасем розсідлали коний і підвели їх у воду. Коли вже все було зроблене, Касян запер ся веслом об беріг і відбив човен на воду. Він зразу колихав ся, а далі поплив рівно щораз віддаляючись від лівого берега. Коні пустили ся вплав. Їх держали легко за поводи. Касян стояв на човні з веслом в руці вдаряючи ним то з одного, то з другого боку. Човен плив напівперек ріки на укись. На другім березі заплили в невелику річку, яка дуже крутила ся. Її береги порослі були комишем, верболозою, а декуди і високим деревом. Дорога була крута і позавертана, плеса води розходились в різні боки, то треба було добре знати місцевість, щоб не заблукати.

А плили до великого острова.

— Ось і Січ! — сказав Касян і прибив до берега. Вілтак вискочив з човна і припняв його до кілка, яких тут було кілька повбиваних. Коні стали стрясати з себе воду.

Станули напроти січових воріт. По обох боках сторчали на валах гармати. Коло воріт сторожив козак з мушкетом.

Козак сторожний відчинив ворота і впу-

стив тудя полорожних. Касян оставив коні Донцеві і Івасеві, а сам пішов прямо до хати кошового.

Кошовий побачивши Касяна, насупив брови і спитав:

— Куди ти так довго шляв ся? Ти повинен тут бути найменше два дні скорше.

— Воно правда, батьку, та така мені пригода трафилась, що на цілу ніч степ туманом занесло. Напотемки я з шляху збив ся.

— Воно правда, що два дні тому страшна пітьма була. Ми се знаємо. Краще тобі було подождати, аж прояснить ся.

— А хтож се вгадати міг? Я полагодив діло як слід, пустив ся в дорогу, а тут туманом чортяка світ зактив. Я збив ся з шляху, та десь недалеко Лубнів заїхав. За Лубні я знаю звідсіля, що я тоді хлопчину татарини конокрадови відбив, а хлопчина сей з Гаврилівки походить, звідсіля я те й знаю.

— Ну, добре. Я тобі повірив, тепер, розкажуй, як ти діло з Донцями поладив.

— Добре поладив. Їхній отаман звелів тобі батьку кланятись, та сказати, що вони до походу на спілку з нами готові. Вони два полки в поход вирядять, значить ся тисячу людей. Під ту пору не можуть більше, бо три тисячки свого війська пішло на царську

службу, а тепер жнива наближають ся, х. збирати пора.

Отаман сказав, що в тиждень по св. Петра і Павла стояти муть, як ти батьку розпорядив біля кінських вод...

— Коли лише не брешуть, то воно добре булоб.

— Сього я не знаю, та ось зі мною Денець на Січ приїхав. Втік татарини з петла ночію до мене приплентав ся.

— А він знає о нашім поході?

— Я сего не скажу, бо й він нічого про не говорив. Слід би його розпитати.

— Гаразд! Максиме! — каже кошовий до козака, що стояв біля порога, як пасильний козак — приведи сюди Донця, тай сам вертай.

Максим метнув ся на двір і прикликав Донця.

— Куди ти, козаче, вибрав ся?

Меня паслал наш атаман в Сеч заповоужскую на делу.

— Я кошовий Січи, говори з яким ділом тебе прислали?

— Я уж сам довольно панял, что ти кошовий — вот мне приказано тебе, батько, далажить, что два наши палка в сіле на пятисот людей, в неделю на святцах Петру і Павле стоять будут возле Конских вод... Больше

...я, хліб
...о святі
...ку роз-
...но до-
...ю До-
...петлі,
...го про
...шовий
...асиль-
...й сам
...ликав
...запо-
...м ді-
...и ко-
...тько,
...пяти-
...Пав-
...цьше

людей паслати не можливо було так, як
при тисяча наших призвал цар к себе на слу-
жбу, а под ету пору хліб сабірає на ла.

— Я се вже знаю, — каже кошовий.

— Чому ж ти мені сего не сказав? —
питає Касян — яж тобі говорив, що від Дон-
ців ваших їду.

— Із'вені брат, я не мог. Мене паслалі
кошезову, а я не знав какой ти челаовек,
можна лі тебе паверить, не знав, врош лі ті,
не правду гаваріш?

— Тьфу, на твою голову, от що сучий
Москаль вигдавав.

— Пачему ти брат мене ругаєш? Не
велено було, то і не гаваріл. У нас нельзя
зпком молоть перед первим з краю, как ба-
а.

— Воно гарний звичай, нічого казать,
— говорив кошовий. — Ти Касяно не сер-
псь, бо у всякого народа свій звичай є. Те-
пер ви собі подайте руки, як на добрих ли-
дарів пристало. Візьми його Касяне у свій
курінь, та угостіть як слід, бо то посол.

— Спасібо, батько! Да у меня здесь
землякі суть..

— Роби як знаєш, а ти Касяне покажи
его хлопчину — говорив кошовий уже геть
подобрівши.

— Я його приведу, — сказав Максим

і метнув ся прожогом на двір.

Кошовий поглянув крізь вікно і побачив: Максим прилетів до Івася, його в обійми і став цілувати що сил так не даючи йому прийти до слова на руки мов малу дитину і приніс у хату.

— Се мій брат, — каже Максим вому, а сам аж горить з радощів.

— Хибаж, ти Максим будеш, Чесенко? — питає Івась, тай кинув ся на шию.

— Нічого я тепер не дізнаюсь, — ворив кошовий, — йдіть собі з Богом, потіште ся з собою... ми вже опісля...

— В мене сьогодні служба посила, — каже Максим, — мені не можна відти до вечера.

— Я тебе сьогодні звільняю. хай инший прийде. Ти вже пильнуй свого чика, а то ходити ме самопас мов теля. Касяне добре діло заорудував, йди со відпочинь.

Вийшли всі разом. Донець піповзати своїх земляків. Максим вів за руку ся, розпитуючи за батька та Гаврилівку. Сян каже:

— От синку, швидче найшов бачим надіяв ся. Тепер тіште ся. А тобі і симе кажу, що гарний хлопець твій брат.

розумний з біса, з него кошовий виросте.
ніб ти чув, як він Кодака здобувати хоче!
ро!

си. В — Та я з радощів забув свою повин-
лова хотіть, — каже Максим звертаючись до Ка-
у хату. а — спасибі тобі товаришу, що мені бра-
ссим коз з сирівця татарського освободив... — Він
ав Касянови руку і сердечно стиснув, а
п, Чорнеля обняв його і поцілував.

в ся й — Завіщо тут дякувати? Так само зро-
би кожен, у кого серце козацьке, христі-
сь, — ьке беть ся у груди. Та я радий з того,
Богом, гарного хлопця вратував. Ходи сюди хло-
ся... Я вже тобі не дядько, бо ти ріднього
осильно та знайшов, а він має до тебе право. Здо-
а відхоий будь, ми не раз будемо бачити ся, та
ніб наші дороги і розійшлись, так не за-
хай на мене.

хай х Касян обняв його кріпко і поцілував.

вого бр — Ти таки будеш мені дядьком, я ні-
в теля. ни не забуду, що ти для мене зробив.

и собі Він поцілував Касяна в руку.

іпов п Розійшлись. Касян йдучи обтер рука-
руку І сльозу з ока і говорив сам до себе:

івку. Р — Ось причта. Гадав, що собі сина
дбав, як і другі товариші мають, що його
ов бра доброго козака введе, що на старости
гобі М потіху мати му, коли дожию, і не везло...
і братт йшов ся брат, а по його боці право...

Шкода! Розумний хлопець... Го! го! Гол
тий.. ну, не повелось... що-ж робить?
доля моя. Ніколи у мене не було роду,
не буде. — Годі! — Касян пішов до кур

Тимчасом Максим водив ся з Іва
мов кітка з малим котятком. Водив його
майдані січовім, по куренях, показував
чові вали, частоколи, показував січору
кву, канцелярію, попівство, завів під шк
в якій гуділо мов у улію. Завів у майстер
де січові ремінники порались.

В саме полудне висипались з січ
школи дівчата різного віку і росту. З
хом, криком, розбігались по майдані. За
ми вийшли бакалярі вчителі, а далі пока
ся і сам отаман шкільний. Він був одяг
ний в довгий халат і ніс під пахою гр
книгу. Йшов з великою повагою і повол
Максим ізняв перед ним шапку і поздор
кав ся.

— Що се за младенець? — питає М
сима показуючи на Івася. — В школі я й
ще не бачив.

— Се мій брат. Припадком на Січ
пав. Його Татарин піймав, та добрий коз
Касян Бистрий в степу відбив. Ніяк бу
відвезти до дому, то привіз його в Січ.

— Дуже гарно. Аще ти младенець обуч
юж грамоті?

! Голова-
ть? Така
роду, та
о куреня
Івасем
його по
зував сі
ору цер
д школу
йстерню

— Я ще нічого не знаю. У нас школи нема, я коні пас...

— Благое єст і полезно младенцу, а да-
є отрочати премудрости науки устивої
риобрісти собі. Провидінє господне ізве-
лише тебе із татарского сировця указиває
себі путь праведний... Но к тому нужно єст
мудріє... Приведи козаче младенца се-
го по імени єго послі обіда в школу, аки по-
баєт.

сїчово
. З смі-
. За ни-
показа
одягне-
ю грубу
оволи...
здоров-

Стаман пішов далі погладивши Івася по
лові, і Івась питає:

— Він якось так балакав, що не роз-
ру нічого.

— Вчений чоловік, то й по вченому ба-
ка. Вчись й ти, то сам так забалакаєш...
ездер ходімо на обід у курінь, а опісля тобі
еба йти в бурсу між гіколярів...

— Хибаж я не буду враз з тобою жити?

є Мак-
і я його
Січ по-
й коза
к було
ч.
обучен

— Як би тобі се сказати? враз і не
раз. Разом будемо на Січ, хіба нію мене
уди небудь пішлють, а в куреню зі мною
обі не можна жити, бо ти ще дитина. Але я
тобою все буду бачити ся...

По обіді в куреню, де Івася вважали
остем, повів Максим свого братчика опять
о Січи провозати. Вони вийшли верітьми у
ругу часть Січи, де було цілком инакше як
Січи властивій. Тут жило саме військо за-

порожське в курінях, тут стояла церква
чова і жила вся старшина. За валами тої ч
сти розложилось так сказатиб січове міст
Тут кипіло иншим житєм Довкруги майда
стояли малі домики, а далі шатра з усяко
всячиною. Тут заєдно ярмарок, торг. Наро
всілякого тут мов в муравельнику. Крама
порозставляли свої крами. Між ними пох
джають покупці. Такий тут гамір, що Івасев
аж голова закружляла. А які тут ріжнород
люди, які одяги!

Ось зараз з краю стоїть бородатий Мос
каль у довгому халаті припрошує покупці
та прихвалює свій крам. Побіч него сидит
мовчаливий Турок над своїм крамом. У нег
пістолі, шаблі, рушниці, ятагани. Турок си
дить собі на землі, перед своєю будою, по
курює люльку і ні пари з уст: хочеш, мов
ляв, купити, то купуй, а ні, то йди собі з Бо
гом. А далі косоокий Татарин продає богат
одежу, пояси цвітисті шовкові. В другому
вкінці Вірменин носатий продає золоті пер
стені, гаплички, то що. На другому кінці
торгуєть ся Татарин з козаком за коня Та
тарин прихвалює, прицмокує, та пробує з ко
нем ріжні штуки.

Всьо мішає ся, минає, плутає ся...
У другій стороні сего базару якісь ку
медно одягнені люди всіляку чудасію пока-

зують. Перекидають собою мов мячем через голови, на головах ходять, якийсь чародій виймає другому з волося дукачі, горючі кулі на носі носить, огонь з губи пускає. Довкруги них стають козаки, сміють ся, та скидають їм до шапок гроші. А далі грає музика. Максим з Івасем пішли туди. Троїста музика грає з огнем, а козак скинувши жупан в самій сорочці йде вихром на вприсядки. Та ще й приспівує.

— Максиме, — каже Івась, — таж се дядько Касян!

Справді се був Касян. Танцює аж піт з него ллеть ся, то на вприсядки йде, то в гору підскочить, то паде ниць на руки і знову знімаєть ся. Музикам аж руки мліють. Скрипач затагнув шапку аж на очі, голову прихилив аж над скрипкою і ріже, що сили. Біля него сидить бандурист, а третій в рещето бє, та ще і підспівує.

Касян глумився сопучи тяжко:

— Хибаж я сам танцювати буду? Матері вашій трястя! Козацтво геть зледащіло, знівечилось, — кричить — з ніким потанцювати...

— Не лай Касяне, ось я потанцюю, — каже якийсь козак виступивши з гурту.

— Ставай, та покажи, що козацтво не знівечилось — Касян кинув музикам жменю

дрібних грошей — грайте, чортові си
добре бо, далебі, побю, або грай. або п
віддай!

Музика вшкварила козака.

Козаки стояли напроти себе держа
попід боки. Зразу лише притупцювали, а
дили оден до одного, начеб хотіли борот
А далі як не плеснуть в руки, як не п
ви-ром оден поперед другого, аж куря
під ніг пішла...

Народ обступив кругом, дивить ся,
тупцює собі, а далі як підуть на виприс
Загуляла ся ціла громада.

Касян знеміг і важко дихав.

— Гей, жиде, давай усьо. що маєш.
рівку, мід, пиво, я ставлю, я Касян Бист
давай небоже, а то бороду обскубу до чи
Касян виняв зі своєї глибокої кишені жм
червінців і кинув шинкареви в вічи. З
хопив червінці в мить і сховав в кишеню
став наливати фляшки та збанки і старит
столі. Касян взяв збанок меду і гукнув:

— За ваше здоров'є панове товариш
пийте хто любить, а хто ні, сего побю,
лебі, побю.

Він випорожнив збанок до дна і кп
ним об землю. Тоді заглянув Максима з І
сем:

— От мої дітваки, бохані, сюди хто

ві сини, або гроші, напийтесь мого меду, так, за мої гроші, обрі гроші, цілий світ хай знає, що Касян сьогодні розгуляв ся.

— Ну, Максиме, братіку, виий за здовле — і подав йому збанок з медом.

— Лиши трохи малому, хай привика.

— Йому не можна, — каже Максим, — н вже школяр.

— Школяр? Ов! Мосці-пане, а то як? Недавно Татарин віз на вперед себе мов ба-ана, я його освободив, Татарина задушив а аркані мов воробця, і вже школяр. Ну чу-асія! Аз, буки, віди, глагол... далебі забув, оч і мене вчили, та добре инколи випари-... Ну, неможна, так нї, на-ж тобі, синку, ервінця, йди собі на базар, та купи собі го-шків, бубликів, медівників, чого душа за-ажа. Повеселись і ти...

Івась не знав що робити: узяти, чи нї.

На него кивнув Максим, і він узяв, ці-ючи Касяна в руку. Максим випив меду, коли Касян відвернув ся, він узяв Івася за ку і пішли далі.

— Не добре би було не взяти. Касян бидив би ся, а він щирий чоловік.

— А довго він так гуляти буде?

— Поки усього не пропустить, така йо-вдача. Питиме зо три дни, відтак виспить а, а опісля успокоїть ся опять. А вже коли

Його де небудь пішле кошовий — а до т
він дуже проворний — або у поході, то
дивить ся у той бік де пють, мов святий як

— А тут бачу тільки чужого народу.
сюди можна і Туркам і Татарам і Жидам
ходити?

— А чому ж би ні? Се-ж усьо купці
купців нам треба, бо і краму того всіляк
ні звідки узяти... Розумієть ся, що у Січ
не пустять, але тут базар, то можна.

— І ніхто їх не чіпає, не грабить?

— Борони Боже. За се страшно кар
ють. Бачиш, тих козаків, що з палицями і
ходжають по базарі? Вони за порядком н
глядають, а над ними старший є. Не д
Боже, колиб хто кого скривдив...

— А що на Січі козаки роблять?

— Що треба, тай що кому старши
прикаже. Хто знає яке ремесло, то йде в ма
стерню, письменні пишуть в канцелярії п
рукою генерального писаря. Другі учать д
тий. Одні їдуть на розвіди, то знову сторож
держать, поготівля, а є й такі, що печу
хліб, та і їсти варять. А коли хто свою р
боту зробить, має волю робити що хоче.

Іще побачили, як старий сліпий д
кобзар, з лисою відкритою головою сидів, т
при бандурі козацьку думу співав. Його с
кружили довкруги і слухали. Дехто і слез

обтер. Тут поводитись спокійно та поважно.

Обійшовши так увесь базар вернули
опять воротами на Січ. Максим повів зараз
Івася в січову школу.

Отаман шкільний записав його у спи-
сок і призначив до тих, що йно зачали вчи-
ти ся азбуки...

Бакалар обіцяв Максимови, що сам його
заведе в бурсу, і Максим пішов до свого
діла...

IV.

Ми всі тямимо, як нам здавало ся, коли
перший раз прийшли ми у школу. Та про
школу вже-ж ми чували від старших.

А Івась Черноусенко про школу ніколи
й не чував. Він виріс у закріпощеному селі,
під лютим паном, якого скрізь по Вкраїні на-
зивали катом. Він з усмішкою на устах, на-
че Бог зна яке добре діло робив, велів своїм
посіпакам людей української віри бити до
крови киями, відрубувати голови, віпати,
саджати на палю, або й живими четвертува-
ти. Бо він вважав кожного Українця не за
людину, а за товар, який на те йно є, щоб
для нього і на нього робив.

Розумієть ся, що в селі такого пана
школи для хлопів не було. Хочби навіть лю-

ди самі на школу спромоглись, як се б
на Україні, то пан Ярема Вишневе
бубни на те не позволив. У Гаврилівці
у всіх селах, що приналежали пану Я
про школу і чуть не було. Люди жили в
ноті. Вони родились, відтак пасли товар
магали батькам в роботі, поки не дожил
го віку, що їх вже гнали батогами на па
ну. Інколи у якого завзятійшого бунтув
душа проти такому безправству, та та
коли не встиг втікти у світ за очі, лют
рали.

Тож і Івась був мор дикий, та т
людяного на нїм було, що вмів говорити
лити ся та пісні співати ..

Прийшов у школу він був наче у лі
ред такої невидальщини.

Побачив себе серед юрби ровесників
то й старших хлопців. Вони сиділи ря
на ослонах при довгих столах над кни
ми і мимрили у пів голоса завдане. На
реді за столом сидів учитель з прутом,
кликав по одному до стола, а то й по
кох, випитував, хвалив, або й карав за
увагу, недбалість і так йшло заєдно кр
мов у коловороті. Івась не знав, на яку
пити і де дінути ся. Його посадили на с
і звеліли дивити ся в книжку. Він поб
ріжні дивовижні значки, що мов замс

се бував рушники стояли рядком, одні над другими
півневецькі до під другими. Стояли мертві, рухливі,
літні, як Івась не міг поняти на що вони і яке їх зна-
ну Ярема. Пересидів він так до кінця науки, ди-
или в темноті аж очі зболіли, знеміг ся сидженням і
товар, поки йому втікати звідсіля хотіло ся, та лише
дожили та яв ся карі. А коли бояв ся втікати, то йо-
на панш брав такий ляк, начеб його який чародій
витувала камінь перекинув на тім ослоні. Того дня
та такої го ніхто не чіпав і він так пересидів до
люто кінця науки. Уставши враз з другими він по-
в біль у спині, та ноги йому потерпли, бо
та тільки цілий час бояв ся ними ворухнути.

Тепер дівтора наче бжолі з улія виси-
лись на майдан з криком і сміхом, та пі-
у лісі сходили до своїх домівок. Івась стояв під шко-
ю дивлячись чи не прийде свідкіля Мак-
есників, щоб його поратував. Та Максим не при-
ни рядком сидів. Зате прийшов бакалар узят за руку
і книжку вів у бурсу.

— Чого-ж ти хлопче так посумнів, мов
том, пріва на слоту, не бійсь, усьо гаразд буде,
по кім живикнеш. Подякуй Богови, що так з то-
ав за нього стало ся, що ти не попавсь в Крим. Зав-
но кругом зачнуть тебе азбуки вчити.

Івась дуже дивувався, звідкіля він знає
на ослободу те, що його у Крим везли.

Учитель йому злюбив ся, і Івась став
побачити над тим, якби йому віддячитись. В сю
заморешину

хвилю нагадав того червінця, якого недавно від дядька Касяна. Червін жав від за пазухою. Ще не думав щоб за него купити, а тепер той червоний, якому й ціни не знав, став пригоді. Він вийняв його зза пазухи, червонівши мов рак, передав його вчи

— Ти звідкіля його узяв?

— Дядько Касян, сей Запороже мене з петлі освободив, дарував мені казав, щоб за се купив собі горіхів, ків, та я сего не хочу, а вам віддаю...

— Ні синку, я сего не візьму, мені його дав дядько Касян, а тобі, з його, може інколи придати ся. Мені не Заховай добре. Найкраще заший ден

Бакалар погладив хлопця по г повів у бурсу, що недалеко стояла ві ли. Була се велика доволі будівля гор хворостом, зимащена глиною, вкрит шею з конячих не вимятих шкур. І була з верху до усіх тих будівель, д Запорожці, які звали ся курінями. В дині було глітно і гамірно. Молодь с ся йно що зі школи. Усіх ще не б дехто вихопивсь за ворота і побіг на подивитись на ті чудасії, які йно що бачив. Вчитель повів Івася до бур отамана.

якого ді — (Ось тобі новик-товариш, піклуй ся
ервінця як братом, бо він був у великій небез-
унав об По сих словах вчитель оставив Івася
той першов. Івась став перед отаманом, хлоп-
став йом може кілька років старшим від Івася,
зухи, та рним і смілим з блискучими карими оч-
о вчител.

Отаман простяг Івасеві руку:
орожець. — Здоров будь товаришу! Ти звідкіля?
мені й — Я з Гаврилівки з лівобережа. Івась
іхів, бу в свою пригоду.

аю... — Ну гарно. Тебе треба зараз навчити,
ззму, бо нас тут водить ся, бо ти ще новик. Ось
обі, зах а сій леж нці ти будеш спати у нашому
ені не т ячому куріню. Ми достоту так живемо,
і денеб старші сїчовики, лиш тільки що служби
по голо обимо військової, у похід не ходимо, а
ла від вчимось у школі. Унас своя старшина
я город рає ся усім гуртом школярів, а сего ро-
вкрита отаман. Мене звуть Андрієм Грушкою,
ур. Под е тут у всьому треба слухати. У школі,
ль, де а такій школяр як і всі, а тут поки я ота-
и. В о го й голова.

одь схо — Ми також так робили у Гаврилівці,
не було товар пасти гонили. У нас також була
іг на б старшина.

о що І — Коли так, то се для тебе не буде
бурсою. Та поки нас покличуть вечеряти,
на майдан ігратись.

Андрій повів Івася на майдан цілу юрбу хлопців. Івась не задовго досмілився. Йому здавалося, що се у Глівці на леваді поміж ровесниками. Тут лярі вигадували всякі іграшки. Бігали реганяли ся, скакали у виш і в даль, і в журавля, в зайчика, Панаса. Був такий реск і гамір, що аж в ухах лящало. Івась знав добре бігати, ходити колесом. Він біг і став заводити ігрища, яких тут не знав. Аж відразу закалатали довбенькою об іграшку. Відразу устали крики і молодий Івась рушив до куріня на вечеру. Всі йшли до хані, бо хто не встиг би на час, то опісля дадуть вечеряти. У куріню поставили стіл на двох невеличких дубових лянних коритках. Кожен добував ложку і став на своє місце за стіл. Отаман сів на чільному місці, відтак застукав до стола, і сказав „Отченаш“. Всі за ним повторили голос, а відтак узялись за їду.

— У тебе є своя ложка? Питає отаман Івася, що сидів не далеко него.

— То-ж бо й є, що ложки не маю, коли було роздобути. Сьогодні в полудні їв в куріню ложкою брата мого Максима у полтавському, а тепер не маю. — Ну, що-ж? то і вечерять не буду, овва! чи так водилось мені цілу днину не їсти?

— Не журись, ложку тобі я сьогодні ві-
ддаю, а завтра, або ще й нині піди на базар,
куп — а є в тебе які гроші?

— Нема, — відповів Івась не надуму-
ючись. Та зараз нагадав свого червінця, та
зачекав із сорому, що не сказав правди.

— Як нема, то я тобі позичу. У мене
так є. Я вчора прочитав одному неграмот-
ному козакови листа від рідні, тай пятака
здобув. Колись мені віддаси.

Сего вже Івась не хотів тай каже:

— У мене лиші малих грошей нема, а є
мене цілий червоний, мені його дядько Ка-
н подарував.

— Ти червоного не рупай. Захочай його
на яку другу потребу, я тобі такий пятак
здобуду. — Вони розмовляли так біля лежан-
ки Андрія, куди він пішов за ложкою шукати.

— Ти не думай — говорив далі Андрій
— що у нас на Січч так о гроші тяжко. Куди!
Тут можна пніколи і червінця відразу здобу-
ти, хто лише меткий та проворний... Андрій
докінчив, бо зараз посідали за стіл і взя-
лись їсти.

По вечері знов помолились гуртом, ота-
ман подякував від цілої громади кухареві
за вечерю і висипались на майдан.

— Я тобі не договорив, як тут можна
гроший добуди. Треба тобі се сказати, бо

може ще й нині така нагода трафитися послухай. Нераз розохотить ся який рожець, прийде між нас на майдан тай

— Нуте хлопята, горобчики, ось чия кидаю, хапайте! — І справді кине вінцем у гору. Всі позадирають голови наставляють руки. Часом вдасть ся схопити його рукою у повітрі, а як червінець впаде на землю, то підуть хлопці по землі в перекотушки, поки хтось його не здобуде. А Запорожець возьметь ся під боки та смієть ся. Приходять ще й інші та давай червінця кидати на втіху. Не оден наш брат се набере і нічого не здобуде, а инший то без великого труду червінця здобуде. А як хопить хто в руку то не вільно йому дирати, бо за се його покарали би. Я тобі се говорю, щоб ти не бояв ся від мене писати, що ось не буде з чого віддати. Я годня завважав, що ти хлопець жвавий. за біготню гроші легко добудеш.

— А за біготню як?

— Ось як: тут знов Запоржці. Прийди вибери собі двох: ану, хлопці, перебігайте! Хто швидше до моєї шапки добіжить той і надгороду здобуде.

— А ще тобі скажу, де ложку купи. Та ти підожди. Завтра в ранці підемо оба

итись. О бі сторгую. А вмієш ти вже азбуки склада-
кий Зан?

— Ні. Я не знаю зовсім, що воно.

— Так підожди. Я впрошу заєтра вчи-
ня, щоб мені тебе віддав під руку. У нас
лови і по к водить ся, що початкових нориків вчать
я схопи арші школярі й аж опісля ти йдеш під ба-
ь впаде лара. Не знаю, кому би ти попав ся. А на-
з переве що тобі того, щоб тебе часом за чуба скуб-
А Запор ли? Ми оба згодимо ся.

Івась був дуже радий, що знайшов та-
ервінця го товариша доброго, і приляг до нього ці-
ат синці м серцем. Звичайно у хлопців з приятнею
ий то та же не церемоняють ся. Так воно було й тут.
е. А вж хлопці відразу полюбили ся, пристали до
йому в бе.

По вечері пішли на майдан гуляти, по-
ене позн не закалатали знову, що спати пора. Ан-
и. Я сь ой заорудував так, що Івасеви випала ле-
вий. Ти анка зараз біля него. Івась негаючись дов-
поклав ся спати і зараз заснув. Рано хлоп-
повставали, помолпнсь і стали твердити
авдану науку. Івасеви нічого було вчити ся
зараз пішли з Андрієм на базар за ложкою.

— Ти не відзивай ся нічого, я сам тор-
увати му, а то шельма крамар зараз пізнає,
до ти новик, тай заправить у тебе Бог зна
лькп, та ще й ложку погану підсуне, що у
о оба, от не влізе... Я вже купував не одну річ і

розумію ся на тім, мене не піддурить.

Перейшли відтак січові ворота
шли на базар. Тут було ще тихо. Крам
ще позачиняні, шатра позатикані по
ми. Андрій підстунив до одного краму
стукав до дверей.

— Ану відчиняй, чоловіче добри
купці прийшли.

В крамі заворушилось, а далі відх
ся віконце і виглянула розкудовчена
дата голова:

— Какіє покунци? чорт знаєт что!
недайт, ночью шляется.

— Ти, крамарю, будь ласка не гр
а відчини та ложку продай.

Крамар бурмотів щось, отягаючи
Андрій доти гримав у двері, доки вон
відчинились. Хлопці ввійшли до середини

— Зачом чорти? Пашол вон! п
сам подам.

— Ти, кацапе, не гримай та не ла
то далебі цілу школу тобі сюди приведу
бачиш, як отамана зневажати.

Москаль трохи подобрійшав. Він з
що колиб зневажив як небудь січову дит
то рушили б ся на нього мов пчоли, а
не булоб йому тут що робити. Він ви
скринку з ложками і Андрій став вибир

— Отся, — каже, — кільки за неї?

Москаль заправив пятака, та Андрій так
рота і за то торгував ся, поки не купив за три. За-
Крами б... заплатив і вони вийшли.

— По якому він балака? — спитав
краму і сь.

— А вже-ж по московському, а не по
обрий, пошому. Поганий народ! Бородатий мов цап,
живе в болоті мов свиня, цілком не так як
відхилиш брат. А вже як стане циганити, то треба
мена бор... бере пильнувати ся, а то так тумана під-
стить, що у трое тільки зідре, що воно
что! Сна... ото.

— А скажи мені Андрію, звідкіля Мо-
не грималі беруть ся?

— Хиба не знаєш? Із півночи, звідкіля
ючись... роз йде та зимний вітер повіва. Вони ли-
вони... нь усі до одного крамарський народ.

— Так вони з відтіля з крамом аж на
н! паж... заходять?

— А заходять, по цілому світу з крамом
не лай... дуть. Наші козакі говорять: вижени Мо-
веде, по... аля дверми, а він вікном у хату влізе. Ось
ий вони народ.

Він зна...
— А вони якої віри?

— Православні так як і ми, так і кре-
и, а то... ять ся та не так молять ся. А Отченаш у
ін виня... их такий дивовижний, що ніяк не розбереш.

— Як я їхав сюди з дядьком Касяном,
неї? ... до нас привязав ся якийсь Донець. Він

також по московському балакав.

— Е, воно не те. Донці козаки, наші, лицарі, а то сказано: крамар. Тобі ще одно скажу: ти зі мною при як тобі подобає ся, та коли при другому куріни, ти мені честь віддай і ном мене зови, а то інші мене не буд вважати. Приязнь приязнею, а старшин щось значить.

— Добре, я тебе шанувати буду ном, а ти на мене не сердись, бо я с знав.

— Я не серджусь, а так тільки рю, бо такий у нас звичай, як і у к. Сьогодні ясновельможний, а завтра, виберуть іншого, то такий козак, як к краю... У нас не можна від звичаю в лати на оден крок. Я тобі ще щось с. Колиб тобі дещо у кого подобалось, х ак, що гинь — не руп, відвернись, а що найдеш, зараз віддай, а то Боже сох як за чуже карають, вибють різками д ви. У нас чуже святе. А колиб тобі хт злого зробив або колиб ти побачив, щ варипи щось прогрішив ся, то скажи н курінній старшині а у школі бакаларев отаманови шкільному зні словечка, х тебе огнем пекли. Такого слизькоязик нас страх не люблять. Ми вже собі сам

аша старшина справу зробимо, розсудити, як би по правді, покараємо. Правда, він може мар. Тепер для пожалувати ся у школі перед старшиною, і нас би покарали, та він сього не робить, бо його покарають за се теж, що дай і ога вже раз покарали. А за товаришем то й не будуть не пожалій. І козаки так роблять і ми старшина так. От ти бачив, як кацап зараз помяк, а ми йому погрозили пшеслярами.

буду ота — Що-ж би ви йому зробили?

я сього — Що? послухай? тут раз оден крамар зневажив школяра, за ухо шарпнув, та по тільки го ди вдарив. Товариш пожалував ся перед у козака мадою. Ми змовились, викрались в ночі втра, ко риня, перекрались через вал і цілий крамар як кождь рознесли, порозкидали аж у воду. Він наю відста в обороняти ся, а ми його звалили на землю, ось скажи і звязали руки та ноги. Своєю чергою не сь, хоч йому з наших дістало ся, а ми таки своє сь, а ко били. На другий день. як батько коповий е сохранив ся, став розвідувати. та що з того? ми до крамаравсь. з чого пішло. тай каже: „Браві бі хто допці! Постояли за своїм товаришем, а ко- е, що ти нічого не вкрали. то ніяке мені діло надати напавши суд робити. Не чіпай їх тай готі!” Рокареви а в слідство і пкільний отаман: „хто се зробив, хоч в?” питає. „Ми всі, кажемо, ніхто не від- язикового ав, карайте нас усіх. Крамар зневажив ні- і сами, що товариша, а ми йому ось як...” І нічого

нам не було. І крамар мусів геть з
ся. У другу неділю кошовий батько
на цілу школу два мішки горіхів.

— Ось воно як. А хто тоді отаман
нас був?

— Я, — сказав з гордістю Анд
було минувшого року. — Мене вже
отаманом вибрали...

— А ти Андрію звідкіля будеш?

— Я з Київщини. Мій батько
Грушка, рибалкою був. Ще я малим
мою маму якийсь польський жовнір
а відтак вбив. Батька тоді дома не бу
вернув, маму вже й поховали. Заплака
дега над могилою. Опісля батько зара
дав хату з огородцем, вишукав того ж
вбив на вулиці мов собаку. Мене у
байдак і в ночі втік аж на Січч опин
Кілька літ жили ми так. Я між хлопц
батько у куріні. Пішов раз батько у
на Турка, тай згинув. Я сам остав ся б
кого. — Андрій посумнів і мовчав.

— Так ти, Андрію, сирота.

— Я сирота. Та куди пак? Дивни
всю Січ: то усі мої батьки, вони всі
люблять, згадуючи мого батька. Його т
дуже любили. Кажуть, що батько лицар
відважний та завзятий. Та говорять, мен
тям синку, який твій покійний батько

...ть забир
...ько при
В.
...отаманом

— А у школі ти давно вчиш ся?

— Вже три роки минуло. Мені тоді де-
...ь літ було.

Андрій.
...вже у др

— Чи довго треба у школі вчити ся?

...деш?
...ько Де
...лим був,
...ір неваж
...е було.
...лакав с
...зараз пр
...го жовні
...не узяв
...опинив
...хлопцями

— Доки можна, доки не підростеш та
...аком не станеш. Та зразу треба ще моло-
...ом новиком побути під рукою старшого
...ака товариша.

...ір неваж
...е було.
...лакав с
...зараз пр
...го жовні
...не узяв
...опинив
...хлопцями

— А колиж тут вчитись козацтва, себто
...іляти, на кони їздити, то що?

...лакав с
...зараз пр
...го жовні
...не узяв
...опинив
...хлопцями

— Зараз. Тут і хлопців сього вчать.
...азу вчать бігати, ходити, у лаву ставати,
...так ми граємось у війну: одні бувають то
...рками, то Татарами, то Ляхами, а другі
...вже козаками, тай нападають одні на дру-
...а ті обороняють ся.

...лопцями
...ко у по
...ся без

— А ти при козаках усе?

...ко у по
...ся без
...Дивись
...всі ме
...ого тако
...ицар бу
...мені ш
...тько бу

— Як трафить ся. Нас розведуть на два
...ки, а тоді тягнуть жереб, кому ким бути.
...коли вже воювати, так усе одно по яким
...ці, аби лише не дати ся та показати про-
...рність.

...всі ме
...ого тако
...ицар бу
...мені ш
...тько бу

— Я би хотів усе при козаках бути.

...ого тако
...ицар бу
...мені ш
...тько бу

— Смішний ти хлопець. Хибаж тобі
...рикажуть зараз перейти на Турка або Ляха?
...о лиш так... буцім. Не яло ся, щоб козаки
...оміж собою воювали.

Балаками так, поки не зайшли ринь, де саме калатавка скликала хлібні снідане.

Відтак пішли у школу. Йшли юрбою, то по кількох. Не оден, щонив ся біг сам оден, обтираючи губу даня, а дехто доїдав по дорозі кусця. У школі було гамірно поки не увійшли бакалар. Він вдарив тричі прутом по партах. Всі стишили. Бакалар звелів молити, і всі посідали.

— Учора прийшов сюди негр новик. Його треба підучити азбуки і читати. Хто зі старших візьметь ся до того? Хто не візьметь ся, то й самі такого вчимо. Та перше хочемо добровольця.

— Я піднимаюсь його вивчити — Андрій.

— Гарно воно, так сьому і бути. Його собі і вчи.

Від того часу вони майже ніколи не ставались. Андрій вчив Івася запощи. Івасеві здавало ся з першу, що ніяк не дасть ради, що не в силі, хочби і очилася, порозуміти сих розмальованих щиків та комашок. Та Андрій так йому показував, так показував, чим одно відділяється, що таки Івасеві ясно стало. За сим пішли склади букв у слова.

зайшли у І тут обопільна любов хлопців до себе
ла хлопців нашла того, чого не можна иноді при ду-
шли то ці напружуючій праці цілими місяцями до-
и, що при Андрій вчив Івася щиро, начеб хотів
губу від своєї душі у його душу вложити. Івась
кусок х любив Андрія і старався усею душею
увійшов чинити своєму приятелеви труду. Івась
ом по ст понятливий хлопець бо він впростав се-
лити ся, і буйної соняшної ботасі української
іви. роди серед широким цвітінням замасних

неграмоти Було оба виїдуть до лісові динебудь на
ки і скла вний вал або аж до Дніпрову кручу,
того? Як ть під вербою і вчать ся. Козакам, що
кого при ачили, дуже се подобалося і вони гово-
льця. и:

ити — ка — Із сих двох жовтодзюбів виїдуть по-
тими на усе Запорожжя.

бути. Ба Івась спитав раз Андрія, що се таке по-
братимство, про яке козаки говорять.

— Побратимство між козацтвом свята річ.
козаки, звичайно ровесники люблять
і другого, випробують вірність та харак-
і очі пов ність, а тоді йдуть у церкву і присягають
ваних х і побратимство. Тоді у них начеб одна
йому то па. Не мають між собою нічого тайного,
віл друго се ще нічого. Вони присягають, що оден
сно ста другого ніколи не полишать у злій чи добрій
а. ії, що оден другого ратувати буде в не-

безпеці, хочби і своїм життям, і так смерті, хіба що опісля доброхитів розся. А колиб побратима зрадив, тоді ні зрадника не подивить ся, усіб його рались.

— Так заведімо й ми між собою братимство, — каже Івась.

— Ми вже й завели, та воно таке лише козакам на побратимство присягаємо ми ще хлопці. Колиб ми з таким піп-пан-отця, то з нас люди сміяли би сього ніде не говори бо нас уся школязники візьме, а се не лицювало би з отаманством.

По місяцєви науки підвів Андрій ученика перед вчителя до екзаміну. Івась дуже наляканий, та зворушений, його тремтів. Він читав дуже поволи, але ч добре. Вчитель аж здивував ся. Похвалював обох, а Івася приставив до тих, що вже ли без нічиєї помочи прочитати.

Дядько Касян заходив часто у буря тепер дізнавшись про екзамін вицілував с і подарував півгривенника на ягоди.

IV.

У січовій школі ладились заздалегід до річного екзамєну. На таке свято при

так аж уся січова старшина, приїздили з пала-
ти батьки, яких діти були у січовій шко-
лі. На такому екзамени снівали хлопці канта-
говорили вчені вірші. Присутні гості да-
ли пильним хлопцям подарунки, а відтак
поїхали до себе на хутір своїх синів та їх
вчителів. Звичайно ніхто зі школярів в ча-
с відпочинку у Січі не лишався.
Івасюк і спрота без роду, то все таки знай-
шли щира козацька семейна душа, що за-
вела його до себе у хутір на яблука. Того
школярі хлопці нетерпеливо дожидали і дуже
були з цього раділи.

Сего року однак не так склалося, як
в минулому. Зайшло таке, що треба було все
Івасюку взятись за пильніше діло. Прий-
шло у Січ вістка, що Донці стоять двома
рядами на Кінських водах табором та до-
помагають Запорожцям.

На Січі начеб огнем запалив. Кошовий
дав приказ, щоб негаялись виступати у
бурсу, і не давати гостям ждати. По всіх за-
казах настала горячкова робота. Ладили
печі, пекли хліб, сухарі, смажили кашу в
печі, сушили рибу. Ладили походові вози,
везли зі степу табун коней. Зараз розі-
слали поспільних козаків до козацьких пала-
т з приказом, щоб товариші зараз прибули
до Січі. Тут роїлося як у муравельнику. На-

роду сходило ся з Запорожа що днин
нями. Коли вже все було готове, пр
кошовий скликати велику раду. Довби
рив на Січовім майдані у кітли і народ
пав ся з усіх курійів. Ті що стояли та
за рікою, стали припливати на байдаки
січовий остров. На майдані стало так
що кому не стало місця, вилазив на
курія. Те саме зробили і школярі. Вор
сіли мов горобці під осінь кришу сво
рія і двинулись на велику раду. Гом
браного народу розходив ся далеко.

З дому кошового вийшла Січова
шина. Кошовий батько з булавою в
ступав передом. За ним несли бунчучні
чугун держучи їх над головою кошового.
так ішов генеральний судія з великою
бною печаткою та генеральний писар з
ним каламарем. За ним обозний і ку
отамани зі своєю старшиною: осаулом
харем. На середині майдану стояло під
шенє і тут станула старшина. Довбиш
рив ще кілька разів дробом і котел зам
Гомін серед зібраних став втихати.

Кошовий зняв шапку і вклонив ся
всі чотири сторони, а ціла громада пр
тала його в оден голос:

— Здоровий будь, кошовий батьку,
же дай добрий час!

— Здорові і ви будьте, панове товари-
ші, і гаразд вам усім. ,

Відтак підніс булаву в гору і всі затихли
на маком посіяв. Кошовий гомісно го-
лов:

— Славне лицарство запорожське, па-
но та отамани і всі товариші! Прийшла на
важна хвиля. Наші товариші з микитин-
ської наланки жалують ся, що татарва вели-
кого лику їм робить. Татари не то, щоб на-
вести загоном, вони малими ватагами під-
падають ся, грабують коний і товар, а ча-
сто і в білий день, коли козакп у полі,
бігають у села, хапають жінок та дітей, і
везуть у свою бісурменську неволю Люди,
мість робити коло хліба, мусять збройно
і ніч сторожити свого добра, начеб у
воєнне время. Наші брати жалують ся перед
нами, що коли за ними не постоїмо, то прий-
муть ся кидати все і тікати хочби під ляцьку
формику. Тому то, ми старшина, загадали
звернути вас усіх панове товариство, та по-
просити розумних голов, що нам робити?
Чи лишити наших братів на поталу поган-
цям, та сидіти тихо за нашими безпечними
плечами і спокійно жувати галушки, чи вийти
сам з безпечного місця та провчити бісурмен
в їхню віру, щоб нас понамятали та нечіпали
нашого брата. Як ви гадаєте?

— Гріх би нам дати знущати братом! — крикнув хтось з гурту.

— Стійте, товариші! Прохор хоче говорити!

— Хай говорять, підведіть його.

В найблизнім оточеню коло старюба зафілювала. На підвищенє вийшов старий сивий дід. Се був високий, плечі дідуган, з довгими, мов мітла вусами, як молоко. У нього тряслась від старости голова. Його вважали найстаршим дідом Січч і дуже його усі поважали. Вийшовши на підвищенє він зняв шапку і поклонився раді своєю лисою головою:

— Здорові були мої діти! — гукнувши, начеб з мушкету випалив. Як би ми не були на Татарина хочби у сам Бахчисарай провчили поганця, то хай уся Січ у занаде ся, хай пропаде, загине усе козацтво зі своєю славою! І так треба нам благати прощення у милосерного Бога, що так довго ми ждемо, не зная чого, що так довго залежались, а не зараз за першою жалобою Микитинців не пішли пригадати Татаринам, що ми пани на своїй землі. За моїх молодих літ не було одного року, щоб ватага запорожців не вскочила у Крим та не пригадала, що ми живемо ще. І тому то орда оминяла наші села йшла на Волинь, на Поділля.

рати ся в...ищу, а нашого брата не чіпала. Чого тут
гу. го радити? Або у похід на ворога хре-
хор Ча...ного миру, або пропадайте всі!

його. — Добре говорить дід! — кричали ко-
ни — у Крим підемо та навчимо їх!

старшин Кошовий підніс в гору булаву і сказав:

е виступи — Я і знав, панове товариство, що так
плечисті поради і тому приказали ми, щоб лади-
ми, білих у похід. Тепер, правда, не надто відпо-
д старосна пора, бо треба хліб з поля збирати, але
ім дідом не відкладати годі. Ми й про те мірку-
йшовиши ми, що всі не можемо йти, і тому запро-
оклонив ми до помочи наших побратимів знад До-

Ось саме прийшли до нас післанці з віс-
укнув та...ю, що два полки Донців дожидає нас бі-
и не пішли Кінських вод. Через те я думаю, щоби і
рай та...них пішло не більше тисячі. Значить, що
у землі...смейні товариші остануть дома.

е козацтві — Дайте і мені сказати слово — говорив
м благодорожець Грицько Дотепя підносячи шап-
так довго в гору:

довго м... — Колиб пішло лише дві тисячі разом
жалооб...Донцями, то мало. То так, як би оден чо-
таринов...вік пішов стадо куропаток руками ловити.
молодш...важайте, що то не город здобувати загнав-
запорож...и ворога в оден кут, а то ми йдемо воювати
дала ор...стену, куди, такий ворог як Татарин, знає
оминал...ікати. По другому: нас повинно бути у
Поділе, ...тільки, що Донців, бо як нас буде по

рівні, тоді настане суперечка, кому кувати. По правді повинно би бути дві руки, а се чорта варто, бо де дві руки там хата неметена. До того треба одної сильної руки, щоб добре дувати в руці. Нераз йшли ми з гетьманами, а не було згоди, а щож тепер, коли поруч з народом иншої породи. Не чу, що Донці лицарі добрі, але краще коли вони підуть під нашою рукою, а не під їхньою.

— Правду каже! — гукали козаки.

— Хай буде по вашому — говорив кошовий — пішлемо три тисячі наших і припасу на те є. А тепер діло у тім вибрати наказним? бо коли не йдемо кошем, то генеральна старшина повинна стати дома.

— Хай буде так, — говорив Дотерп, батьку кошовий. веди козацтво у поході таким треба ватажка поважніше вже як будеш нашим отаманувати, то й ці присмирніють. Ми краще виберімо наказного на Січ.

— Згода! Веди батьку сам!

— Добре, панове товариство, я вас веду хочби на той край Криму, та наказ для Січі нема що вибирати, бо по нашім прадідньому звичаю, найблизшою старшиною

кому ватажок до кошового в пан судія генеральний
ти двох обидва мене тут заступить.

зі господином — Добре! ти батьку ведп, а тут хай пан
ба одної генеральний судія порядкує.

бре держави — Спасибі, панове товариство, що так
гетьманство діло поладнали. Тенер, коли рада скін-
р, коли йдемо, розходьтесь на своє місце, бо завтра
п. Не переможемо. Поставимось на лівім березу
краще буде переправа, зараз напруг Січч. Ти, пане обо-
ю, а не тільки, наглядай за порядком при переправі
у таборі. Кошовий зійшов з підписання.

козаки. Народ паново загомонів, зафілював ся і
говорив між собою розходити ся до своїх курінів.

ших. Увечері Кошовий прикликав Касяна і післав його
у тім, бо з десятком козаків до Донців завести їм
демо цілий порядок, куди їм рушати.

повинна Касян, як вийшов від кошового, попря-
вав зараз до хлопячого куріня. Йому хо-
Дотепер: хочось побачити і розпрощати ся з Івасем.
со у поході зикликали на двір, а за ним вийшов і
важного. Касян каже:

то й Дотепер — Я зараз виїжджаю, та коли верну, то
берімо на себе а ж по поході, коли не загину. Слухай
те, люба дитино: Тебе я полюбив як рід-
ного. Як дізнаєш ся, що я пронав, так по-
я вас полюбив за мою грішну душу, спомани мене
наказно як щиро, як щиро я люблю тебе... Здоро-
о напругий будь, рости великий, добрим козаком
старшим будь, хай тебе Бог стереже та у своїй опіці

держить. Пращай, синку любий! Касян хлюпця, цілував та гладив твердою його чорні кучери. — Любіть ся хлопці, побратимі, з вас люди вийдуть на славу. Касян поцілував Андрія теж. Андрій поцілував ще в оці Касяна блиснула слеза. Касян і Андрій швидко не оглядаючись. Обидва стояли мовчки.

— Який він добрий! — говорив Андрій.

— Я його мов батька люблю, не чини доведеться ще коли його побачити.

— У тім воля божя, ніяк не вгадає.

Сеї ночі у Січчю мало хто спав. Цілий день гомоніло начеб при пожарі. А на другий день як тільки стало на світ заносити ся, хопили вже рядком на Січових валуках і дивляти ся, як козаки перевозили за коні, вози з припасами на великих чайках.

— Чи ти вже бачив коли таке? — тав Івась Андрія.

— Ой, чи раз! звідсіля й більше військ виходило.

— А чого козаки так обступили багача? — чого вони пильнують?

— Я добре не знаю. Вони либонь крамарів пильнують, щоб який Татарин викрав ся та не звістив своїх, що похідних буде. Я ще учора, ще далеко переложу сю сторожу покмітив...

Касян обі
одою руко
хлопці
а славу.
рій поміт
Касян
Оба хлоп
ониз Андрі
, не знат
ачити...
вгадаєш.
в. Цілу ні
ругий день
ся, хлоп
тах і при
н за рік
чайках.
е? — п
е військ
ли базар
бонь та
арин не
похід на
ерел ра-

На другому березі ріки усталились вози
ками. Військо порядкувалось. Між ними
дували на конях осаули та розсильні ко-
ни. Табор розтягавсь далеко у степ.

На сході сонця зарожевіло небо. Тоді
инов кошовий зі свого домику, перехре-
в ся на церкву і попрямував ід ріні, де
е ждав на нього байдак, котрим перевезли
го на той бік. Там привели йому сивого
кошового коня. Кошовий подав ся зараз
війська. Заграли сурми і січовий прапор
кинув ся перед головою козацького запо-
вського війська.

Тоді з січових валів заревіли гармати.
ь так Січ-мати прашала синів своїх, бла-
ловилта в далеку дорогу на непевну долю.
овики, що стояли на валах вимахували
иками та вигукували. На валах стояв свя-
ник і благословив військо золотим хре-
м. Від него відбивало ся ясне промінє схо-
ого сонця. На тім боці Дніпра кошовий
омач затрубів у срібну сурму. за чим відо-
ались сурмачі полкові, сотенні — і військо
шло в степ.

Всі стали сходити з валів на майдан.
і були сумні, начеб живих людей похоро-
ли. Не оден попрощав брата, або прияте-
якого може не доведеть ся більше на сім
ті бачити.

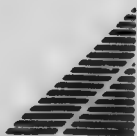
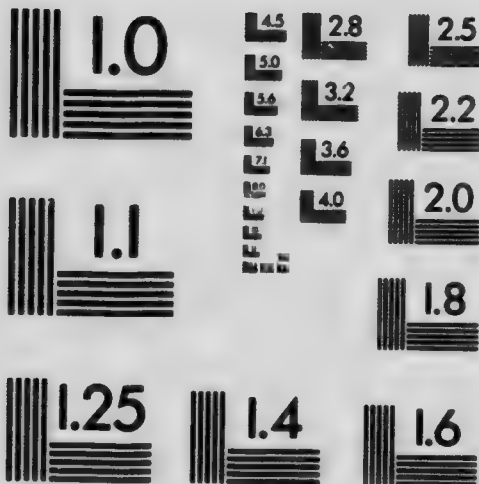
Не то що піщаним дні з дрібними камінцями. Хлопці пороздягались і шубовснули у воду. Потім став тенер голосний хлопнячий вереск та іхні. Хлопці плюскали ся у воді, перевертали оден другого, погружали у воду. Дехто скав ся плисти, пірнув у воду з головою, далі йшли об заклад, хто довше під водою ле. Всі були раді. Дніпро-батько пестив, шубив своїми холодними філями молоді гі-козачих дітний... Вчителі покликували, щоб далеко від берега не відбивати ся.

Аж ось почув ся розлучний хлопнячий так, що всі замовкли відразу, й туди пігнули ся. Всі дуже налякали ся. Вода стала якогось хлопця. Він добував останніх ратуєчись. Виривав поверх води, то потонав, инколи показувалась на верху рука або нога. Всі стояли безраді, а далі хто став плакати жалкуючи немінного товариша.

У той мент Андрій поплив півнерець ріки варшави на підмогу. Він плів широкими плесами аж добивсь до того місце, де потонав хлопець. Як тільки показала ся рука, Андрій її схопив. Зараз за тим виринула голова. Андрій сопив за волося і став що си-плисти до берега. Утонельник хотів хопити Андрія руками за шию, та він відтрусив його руки. Відтак перекинув ся горлиць

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 286 - 5989 - Fax

і так плівучи держав здалека утопел від себе.

Від того крику, який счинив ся між лярами, кілька козаків вискочило за в

Та то було так далеко, що ніхто не бачив би в пору добічи на підмогу.

А тимчасом Андрій боровсь з водою з усеї сили. Вода несла його далі під кручу де був великий рвучий. Всі бачили неминучу смерть обох хлопців. Тоді побіг бакалар наперед, виломив в вербову гиляку і подав в саму пору Андрію. Андрій добуваючи останок сили кинув у той бік і хопив гиляку зубами. Крихнула лузка від того відломила ся, та він у той хопив її рукою, а вчитель тягнув її до берега. Йому на підмогу кинуло ся десяток п'ятих рук і стали тягти.

— Поволи хлопці, не рвіть дуже, урвете галузь і все пропаде.

Але Андрій насмотрив вже ногами ріки і станув. Він такий був знеможений, що йому аж дух спирало. На воді біля него жав з розверненими руками утопель. То був Івась Черноусенко. Його б рятувати слід, а тут його приятель не може ногою пити. Тоді кількох хлопців скочило у воду, держачить гиляки і притягнули обох хлопців до берега. Андрій держав ся корчево гилякою.

не міг пальців розняти.

Івася винесли на беріг і поклали на пі-
ску. Він був без пам'яті. Лице у него поспі-
ло. Ніхто не знав що робити і як його ра-
вати. Аж надбіг старий козак від воріт, роз-
котив юрбу безрадных школярів і узяв ся
рятувати хлопця.

Перш усього він поклав його торілиць,
поклак на піску, узяв за обі руки коло лік-
тів і став ними підносити в гору, відтак спу-
стив в низ. Робив так довго, поки хлопець
віддихнув. Відтак узяв його на перед се-
редлицем в низ і кілька разів сильно потряс.
Івасеві жб'ухнула з губи вода раз і другий.
Після поклав його опять на землю і став
стирати долонями зимне тіло. Івась вже ди-
в, а далі отворив очі.

Слава Богу, живе! Кликнули усі хором,
Андрій припав до тіла і став приговорю-
вати пестливими словами:

— Івасю, Івасику, голубе, мій братчику.
Візьмись до мене хоч словечком, хіба мене
пізнаєш?

— Голова мене дуже болить, шумить
в ухах і світ вертить ся.

Козак узяв хлопця мов малу дитину і
ніс таки голого у Січ. За ним біг Андрій
дягаючи по дорозі свитину.

На воротях стрінули його козаки:

— Бравий хлопець з тебе Андрій! Батька вдав ся. Покійний теж знав ся до з водою, Ненаситець переплив, я сам ба

Івася понесли у курінь та поклали лежанку. Він оглядав ся довкруги себе. гаразд не отямив ся. Його Андрій не від пав. Товариші принесли йому одежину с

— У нього буде ще трястя сьогодчя! говорив старий козак Панас Бодак, я вмів людий лічити — тоді накрийте ся жухом. Я ще зіля принесу і напою. А к ще з него вода жбухне, то й добре.

І справді незадовго Івась повернувся боком. З него випішла вода і він став трітись усім тілом. Хлопці прикрили його жухом і він заснув.

Над вечером навідався до него Панас, посмотрив рукою за чоло. Воно було мо від горячого поту.

— Зіпрів, то й добре, завтра вже дужає.

І справді, другого дня рано, коли Панас навідав ся до хлопця, він вже сидів під рінем і грів ся до сонця.

— Здоров хлопче! Як тобі сььогодні?

— Голова у мене вертить ся.

Івась був блідий, а губи ще не мали малинової краски.

— Ти небоже бережись Дніпра, поки

ндрію, в
ся добре
м бачив.
клали на
себе. Ще
е відсту-
ну сюди.
олчя, —
ак, якби
е ся ко-
А кош-

авчиши ся гаразд плавати, не йди в воду,
к не знаєш броду, Наші старий дід не знає
картів.

— Я-ж не йшов, мене вода понесла,
копила так, що не міг устояти.

— Ти гадав, що Дніпрови твої чорні
кучері подобають ся і він тебе пощадить?
Ікраз він хотів собі такого баранчика взяти...

При тих словах Панас погладив Івася
по головці і вдивляв ся в його очі.

В тій хвили Івась відразу повеселійшав,
хопив ся йти, та завернувся зараз і трохи
не впав, але Панас його вдержав, та посадив
на присі.

— Ти чого так підскочив? Панас поди-
вивсь у той бік. До них їхав на буланім Мак-
сим, брат Івася:

— Що з тобою, братіку?

— Пішов на глибоке, та ледви вирату-
вали, — каже Панас. — Трохи за багато
води напивсь...

Максим присів біля Івася і обняв його.

— Ах ти кучерявий баранчику, не мож-
на тебе самого нікуди пускати, няньки тобі
це треба, стидайсь!

— Не гримай на него, — каже Панас,
на другий раз він буде обережніший.
Він Дніпра не знав.

Івась начеб не чув, що говорило ся, він

прицмокував язиком до коня... Кінь його буланій) насторчив вуха, натяг став поволи приближати ся до Івася, ступившипсь став його обнюхувати і іржати. Івась обняв його руками за г поцілував в ніздря.

— Не знать, козаче, чи він тобою ще зрадїв, чи конем, — каже Панас.

— Та бо я його так давно бачив здавало ся, що він пропав кудись, звидіс Івась і став коня голубити. Буланій свою голову Івасеві на рамя.

— Не пропав він, бо я його зараз під свою руку. Добрий кінь! Куди я його обїздив...

— Так ти, Максиме, не пішов з нами камі у похід?

— Не довелось. Пан Обозний мене по козацьких паланках козаків славив ти. На силу я нині вернув ся, цілу ніч спав.

— Так се, Івасю, твій кінь? — Панас.

— А вже-ж мій. Його Татарин піймав опісля то й мене. На ньому мене Татарин як дядько Касян мене відбив, на нїм я приїхав. А й батько казав мені, що буде то мій кінь буде...

— Колиж він твій, то продай мене

Мінь (то боже Панас. — добру ціну дам, кажи кілько
натяг шийного ремеша?

Івася. Прощай. — Я його не продам.

Ти і з-ле... — Берп небоже гроші, коли дають, за
за голову кращого купиш...

— Не хочу кращого, — впирався Івась.
Тобою біди. Його би я не дав за ніякі гроші... — І
Панас.

бачив, м... Івась обняв коня за ший з усяої сили.

— Не багато я з тобою буду торгувати
з, звиняв... — говорив Панас, — я душий від тебе і
ний пок... коня так, коли не хочеш за гроші...

— Як так можна? — запаленів Івась,
зараз у... румянці на лице виступили. — То мій
и я ним... а як на те. то я батьковн кошовому по-
ділюсь. Я маю до коня право...

Панас став сердечно сміятися. Він об-
пов з ко... Івася, підніс його як малу дитину на ру-
ний піс... і поцілував.

— Гарний ти хлопець, козацька дитина.
кїв скл... добре робиш, що на гроші не ласий. Я
ту ніч їх... так жартував з тобою. Посадив би я те-
? — пита... зараз на буланого, та він бідака ізнеміг
н піймав... і в тебе ще голова не на своєму місці.
Нв. здорові будьте, мені пора йти далі.

Він поцілував ще раз Івася і посадив на
атарин в... аспі а сам пішов.

— Я гадав, Максиме, що ти у похід пі-
н. та жалі мені було, що ти до мене не
ім я сю... відав ся. У мене був дядько Касян праща-
до булан... й мені.

тись, та ще раз дав мені червінця і

— Колиб я йшов, так певно не би тебе так...

— Мені аж плакати хотіло ся.

— А щож ти собі за того червниш?

— Нічого. Я його сховаю на обоа сховаю. Дядько Касян до мене добрий, мов свій рідний.

— Всі козакі дітий люблять: Та скажи ще, хто тебе з води виратував?

— Наш отаман, Андрій Грушка, же любимо ся.

— А він де тепер саме?

— У школі. Цілу ніч біля мене дів, то дуже гарний товариш.

— З такого роду. Його батько був і всі його дуже любили. А як в дою добре знав ся? Тепер я Івасю своїм ділом, а буланого пасти ся пуг тебе зайду я вечером, та тоді і погов

Пішов Максим у свій бік, ведучи боді буланого, який не дуже то х хлопця відстати.

Івась остав сам. Та він почув се ще. В ухах ще шуміло, та голова, як дядько Панас, заходила вже на своє. Просидів так до полудня, поки школи вернули із піколи. Вони обступили до

ця і хрест і стали сцен поперед другого оповіда-
но не лиші, ініціювати ся.

— Дайте йому спокій. — уговорював
ришів Андрій. — бачите, що він ледви
червінця. Краще ви йдіть обідати, а я підведу
Івася.

Як хлопці відійшли, Андрій каже:

— Сьогодні судити мемо, побачиш.

— Кого і за що?

— Не можна сего сказати, побачиш. —
Андрій узяв Івася під руку і повів у курінь
обідати.

Тут не було так гамірно як звичайно.

були чогось подразнені, начеб чогось
звичайного дожидали ся. Зараз по обіді

Андрій моргнув на кількох хлопців. вони від-
шли від громади і пішли в другий кут. Ре-

хlopців повиходили на майдан. Івась
дав ся на свою лежанку і міг звідсіля усе

що говорило ся. Судії посідали за стіл.

один хлопець став виводити свою жало-

так:

— Я купив у Ониська скрипку за три
гроші і дав йому гроші. а скрипку я мав со-

обрати опісля. Та коли я відтак прийшов
скрипкою, то він мені не дав, каже, що

давав її Максимови Голоті за чотири пя-

ти. Онисько хотів мені звернути гроші, та

не взяв. Тепер розсудіть нас товариші,

кому скрипка належить ся, Максимені?

— А ти що скажеш Ониську.

— Воно так й було. Та коли С
взяв скрипки зараз, то він її ще не
я міг її продати, як мені хотілось. Г
я зараз Семенови зверну, ось вони.

Він поклав на стіл три пятаки...

— А ти Максиме знав, що пер
купив сю скрипку Семен? — пита
Андрій.

— Кудик мені було знати се?

— Не брешти Максиме, бо ти з
тобі сам говорив і питав ся, чи добр
пив, — каже Семен.

— А с у тебе свідки на те, Сем
перед судом брехати не ялось.

— Є у мене свідки, Охрим чув.

— Як воно було, Охрime?

— Та чому не знав? Се й инш
Максим ще казав, що Ониськові с
знає, бо сам грав на них.

— А можеш ти Охрime на се п
тись?

— Я правду кажу — говорить
— і побожитись можу.

— Йдїть геть з відсіля — каже

— ми поміркуємо.

— Коли обі сторони вийшли,

Максимови питає ся:

— Якже ви суді думаете?

— А так ми думали би: скрипка того, її перше купив.

— І я так гадаю — каже Андрій. — Та бо би ще не все. Такого циганства терпіти не можна. Мені здається, що й Онисько і Максим прогріпились, до того ще Максим збрехав перед судом.

— А вжеж що збрехав. Я думав би так — каже оден судія. — Ониськови за те, що він товариша перехитрити та що перед ним збрехав, дати вісім прутів.

— Так буде добре — кажуть инші судії.

— Буде з нього сім — каже Андрій.

— Так і буде.

— Прикличте їх.

Оден із судіїв прикликав усіх трьох.

— Ми так діло розсудили — каже Ан-

дрій. — Скрипка буде Семенова, забори со-

нові скрипки Ониську гроші, вони твої. Та за те, що ти не додержав товаришеви слова, дістанеш за-

се побити п'ять прутів. Ти Максиме дістанеш сім за те, що товариша на гріх підвів, а той зайвий як піде до нашої курінної каси. — Щож на се скажете?

— Я не приймаю ся — каже Максим.

Я дав більше, то й купив.

Андрій каже — 4

— Так коли ти не хочеш, то діло перед усею нашою громадою, й не по правді розсудили... А ти, що?

— Я приймаю ся. Я сього не зрозумію, колиб мене Максим був не підмовив.

— Кличте усіх — каже Андрій.

Судії кинулись до дверей і завили, стали всі сходити ся. Андрій розповів діло.

— Ви зле розсудили — каже оден з судії, якийсь хлопечко. — Ониськови п'ять, то Максимови десять, хай не хитрить і на гріх не підводить.

— Так йому, добре — загула громада.

— Та я вже приймаю ся, як розсудили перш — каже Максим.

— Е, голубе — каже Андрій — приймати ся зразу, та тепер буде твоя сказала громада; треба зразу зробити, що присуджено.

Судії поставили лавку і присудили, конаний.

— Тепер віддай Семенови скривлену пятака нашою скарбникови в коритце. Тепер, товариші, ходім гуляти!

Хлопці повиходили. Оба вибгті скривились і пішли з иншими начеб не стало ся. Івась чуючи те усе не міг

то виведе... спійти Таж воно так само судила стар-
ою, може... у Гаврилівці... Він спитав Андрія:

— Звідкіля ви такого навчили ся?

не зробив... А хибаж ми не бачили, як Січова
овив... шина козаків судить? Лише що козаки
дрій... дуть ще від курінного отамана до генераль-
і за хви... судії, а відтак до кошового, а у нас то-
зповів в... нема. У нас судії судять, а отаман каже
або ні, а коли не хоче, то рішає вся гро-
та, тай усьому край.

— А він мусить засуд прийняти?

то добре... Ні... коли не прийме, то виводять
ить і друг... праву перед шкільного отамана, а той не
ула грома... праючи діла гаразд, каже так як ми роз-
к розсуд... мо, лише що такому вліплять ще з при-
ком. Отаман знає, що ми по правді суди-
ій — бу... що громада нікому кривди не зробить.
уде так... ти можеш Івасю вийти з нами гуляти?

зробити... — Чому, мені вже лекше. — Вони вий-
на майдан. До школи ще час було йти.

суд бур...

V.

скрипку... Одностайно пліло жите на Січи з того
коробоч... у, як Запорозжці на спілку з Донцями пі-
у Крим помстити на орді кривду своїх
бпті анї... тів. Козаків остало ся мало. Вони робили
ачеб нічо... свою службу. Виїздили на розїзди, дер-
не міг з... на січи поготівля, ловили рабу... Тс-

пер було на Січі просто, бо й базаршого опустів. Крамарі не мали богат порозїздили ся. За те вони мали наїхати, коли повернуть козаки з того походу з добичею. Тоді можна було заробити.

У школі зближав ся річний відприкінці мав відбутися шкільний на який сходила ся січова старшина їздили батьки тих дітей, що з палансїяних по широких запорожських зе

Хлопцям вже навкучилась шкождий мріяв про се, коли поїде звїкрай широкий, на який козацький хувіть ті сироти, що не мали кривних пнках, виїздили, бо їх дуже радо бралибе хуторні семейні козаки. Було так з тих, що мав батька на хуторі, брали бою ще одного-двох товаришів, а комріт не пощастило того брав перший козак. у якого був хутір, та дітей не

Школярі їдучи на село брали зкнижки, щоб було з чого людям проБули то переважно книжки церковносту. Народ слухав залюбки слова бозадля того школярів любили всюди. Вхуторі були малі діти, то тих вчилиі підготовляли до школи. Бо треба знаукраїнський народ все дуже любив

базар здебільше кождий хотів бути письменним. По селах багато купували рабів, де лише Ляхи не поклали своєї непевності, закладано при кожній церкві школу з щасливими дітьми. Було так особливе на землях запорожських, куди рука ляцька не сягала. Лише у тих селах, що були близько самої фортеці, козаки посиляли своїх дітей до січової школи на науку.

Одного разу Андрій їздив що року у козацьку паланку до хутора сотника Тараса Жмута. Він знав добре Андрієвого батька, у поході морські школи разом ходили, і тепер як його не стало, став звідсіля сотник або сам приїздив по хлопця, або по хутор. Послав по нього свого довіреного козака по паланку Насипаного. І того року Андрій був бралий довідний того, що поїде до сотника на віддих. Так кождий дуже багато говорив Івасеві про сотника, брав із собою і його сім'ю. Та Івась замість радіти був а кому з ним, а раз так промовив:

— Ти Андрію поїдеш, а я сам остану і не буду втручатися до Січі.

— А хибаж ти не поїдеж разом зі мною?

— Як мені їхати? Хиба мене чужого приймуть у сотника? Тобі друге діло. Ти козацький син, твій батько лицарем був, а я панського підданця, я се добре розумію...

— Ах ти баранчику кучерявий! Та хто тобі такого намовив? Хиба не знаєш, що на Січі порожні нема ні панів, ні підданих? Тут

усі рівні, а коли ти сюди попав ся, усім рівний. А тоб то гарно було, Сотник мене любить, а коли я скажу, мій приятель, то й тебе прийме щиро у сотника досить. Минулого року я з собою до сотника Гриця Жука, та сьогодні він іде куди инде, а я тебе беру з собою зумно?

Та Івась ніраз не хотів на се приїхати. Він був дуже на се вразливий, щоб лиш вічи не лізти, нікому не накидати ся, жити ся, де з комина курить ся. Та його батько з малку і так він все робив, му то він поклав нікуди не рупати ся, ходило йому на думку поїхати до баби Гаврилівку, та воно було страх далеко, ким переїде через сей степ без краю, тільки біди зазнав. Колиб справді поїхати до Гаврилівку, так певно не доведеть ся бачити у школу вернути, а він дуже полюбив школу і науку і товаришів. А так вернувшись до села мусів би вертати до плуга та рати панщину. Ще чого доброго взялиби у нього на панського козачка.

Тою думкою лише втішав ся, що живе його брат Максим і буде їм обидва щось відраднійше. Всі його побоювання на випадок повороту в Гаврилівку піддав брат Максим. Він добре тямив поряд

ся, то й Гаврилівці. Знав добре недолю своїх братів-
ло, Слухачів, панських підданців. Від тих гараздів
кажу, що мав втікати, хоч як тяжко приходилось ки-
циро. Хлібав свою хату, рідного батька та сестру,
у я возлюбив так дуже любив.

Бувало Максим виведе Івася на січові
в собою. Разом, посідають так і він йому розказує все.

Івась хоч не олно з того бачив, та не міг
се пристати гаразд розуміти. Тепер йому все про-
об людям стало зрозумілим. Йому жаль ста-
ся, не для свого бідного села, своїх людей. Жаль
і. Так вчому було, що нарід тільки терпів від пан-
робив. Того не здохліть, а на се не бачив він нічого
ти ся. Приходило йому на думку, щоб так ще
до батька батька спровадити на Січ. Та щож зробити з
далеко. Куди? Жінкам не вільно на Січ жити,
раю, де він се знав. Хібаж її оставити самітною без
ді понав якої опіки? І так погано! Та хай воно бу-
ся більше, що хоче, але вертати йому в Гаврилівку
бвив і школяр.

Тимчасом зближився кінець шкільного
та робити і довічний екзамен. Школа ладилась до
би у замочок зазлалегіль. Хлопці вчилися співати,
іли їх всіляких дуже вчених віршів. бо
що на Січотньому отаманови дуже залежало на тім,
ім обом школа показала перед світом не гір-
аня на виставі кївської. Він знав, що ті гості, які сюди
давав йому їзять ся були також на пописах кїв-
порядки школи, люди бували і чимбудь не вдо-

волять себе. Треба було отже пост
Отаман працював сам і підганяв св
ручних. Робота була в цілім розгарі,
наспів день іспиту. Гості з'їздили с
поблизьких паланок. Поприїздили
отамани, полковники, сотники, знаті
рожці, а кождий з десятком або й
своїх козаків. Гості примістились по
або таки на базарі порозпинали свої

На Січи стало гамірно.

В день екзаменту прибрали хло
чову шкору. замаїли зеленю, виспа
міст свіжим білим піском та посипали

Рано відправив січовий священи
жбу божу, на якій школярі співали.
кву посходились гості і козаки. Гост
святочно одягнені, у червоних, жовт
ніх, малинових жупанах, в богатих кон
оперезані богатими шорковими пояс
чоботах сапаянцях та срібних підкова
гато вбрані турецькі шаблі звисали до
землі. Усі були чисто обмиті з велики
сами і довгими чубами на звах. І
були товариші славного низового в
запорожського. Вони побували колись
чи та тепер хоч і поженились і жили
топах та зимовниках і не могли мешка
Січи, не перестали бути товаришам
ждий мав свій курінь на Січи, до яко

поставити. Він і далі уважав себе сином матери
своїх шлюбів і на кожний зазив кошового батька обо-
гарі, поклявшись був ставитись і робити те, що стар-
шій ся з уст на приказала. Гарно було подивитись на
или палади лицарські постаті, на ті чубаті лицарські
знатні запорожці, що кожда була готова піти під топір
бо й більша добра Запорожа, для козацької свободи,
по куріньській, рівності і братерства.

Служба божа правилась з великою вро-
дністю з двома діяконами, які мали славу
хлопці і хороших співаків. Коли стали читати єванге-
лію, козакки повниймали шаблі на голо і так
спали зі слухом стояли увесь час на знак, що вони го-
щеник свої усе станути в обороні християнської ві-
ри. У першу в обороні святого євангелія.

Гості були. По євангелію отець архимандрит січо-
жовтих. з церкви виголосив проповідь. Він повитав
х контушаних гостий, витав їх від імени Січі,
поясами говорив про вагу освіти та науки і з тим звер-
тковах. Був ся до школярів. На прикінці просив па-
ли до самих Запорожців семейних, щоб не забували
великим вимоги потреби школи, та щоби не цурались тих
рах. Все з них безсемейних сиріток січових, і поза-
го військових і їх з собою на село, так, щоб одна
лилась у школу не лишилась.

Запрожцям ся мова дуже подобалась і
непкати кождий поклав собі забрати у свій хутір хоч-
пками. Кождий половину школярів.

По службі божій пішли всі в школу.

Тут отаман шкільний привітав гостююю мовою, та просив прислухатись екзаменови, придивитись тій тяжкій

Гості і січова старшина посідали почесних місцях по старшині, школяри сідали на своїх місцях і розпочався

Хлопці читали, переповідали промови, говорили вчені вірші, співали. Приступив найстарший віком школяр з промовою до зібраних гостей, до батючових, до вчительства з подякою.

Не оден батько бачучи, як його відповідає, аж горів з радощів. По обіді пішли гості до січової старшини на обід. Кождий складав при тім грошовий дамок до школи, який зараз записували в бакареєстр, для порядку. Тенер хлопці пішли по усім усюда, шукаючи своїх. І Андрій шукати за Явтухом. Він був переконаний, що сотник напевно його прислав. І звичайно не навпослідок не відлучати ся від свого товариша, бо й так прийде довгий час жити окремо.

Знайшли Явтуха на базарі. Він кинувся до Андрія, що йому поручив пан сотник. Андрій його покмітив по високій чорній шапці та по довжезних вусах, що висали у него мов дві мітолки.

Хлопці пішли до нього навпростець, атакись шльобиваючись крізь товпу.

— Ге, ге, ге! Здоровий був, хлопче, я посідали саме за тобою приїхав. пан сотник жде на тебе. Еге-ж виріс ти небоже за сей рік. го-в ся екзам... Явтух обертаючи Андрієм за плече на боки. Та казав тобі пан сотник, щоби ти якого школяра з собою взяв, так як то-р... та ще якусь книжку, підожди — забув, тебе забув.... Ось старий дурень я, не вга-до... Підожди, якось дуже по вченому... пі-дожди... Явтух засунув шапку на потилицю і штовхав себе пальцем по лобу... Ти підож-ди, голубе, я таки нагадаю, а то пан сотник плає... підожди... ще коли я був за ворота-ми, пан сотник гукнув мені в слід.. підожди нагадаю. Зле чоловікови без письма, ось тебе забув... Та я таки нагадаю.. Ось тобі, Андрійку трохи гропий, купи собі на базарі, по вгодно. А я поки що заорудую, своє, тай ййду по тебе, а може й книжку нагадаю...

Явтух пішов далі по базару від краму краму штуркаючи себе пальцем по лобу нагадуючи, що звелів купити пан сотник, а що панї сотничиха, а що панна сотників-... Осаула казав і собі деще купити, а коза-теж. Усяке пхало свої три гропї, а ти не-же морочи собі голову, закінчив Явтух свої

роздумування, вештаючись поміж кра-
сяким добром.

А хлопці пішли у свій бік.

— Бачиш Івасю, що поїдемо
кушці. Не скажеш, щоб я з Явтухом
ся. Він сам сказав, що пан сотник ба-
бі того.

Івась став вагатись у своїй по-
Ще порадить ся з Максимом, а як він
так тому й бути...

Накупили горіхів волоских і тур-
таких сирих і смажених в меді, меду
кого, медівників, пряників, бубликів,
кладали по повні пазухи, і пішли у с-
рінь. Тут було дуже глітно. Хлопці з
свої статки, ладячись в дорогу. Коло-
тьох стояли їх батьки або кривні пом-
збирати ся.

Довго прийшлося їм ждати заки з
Явтух. Він перш усього позаносив нак-
добро на віз, що стояв понизше базар-
рівою.

Наближаючись він здалеку всміх-
до Андрія...

— Ну, що Андрійку, знайшов то-
ша?

— Знайшов, от сей поїде — і по-
на Івася.

— Ге ге ге! то сей кучерявий

крами з... д! Гарний хлопчина; здоров хлопче!
тебе звати?

— Івась.

емо разом... Ну ладно. Ми поїдемо аж завтра ра-
ухом змов... а зорі. Дорога не близька. Колиб поїха-
ик бажає с... раз, требаби двічі в степену ночувати, а
то лише раз. Бо то возом їхати, не то
й постанов... нем. Ти, Андрійку, дорегу вже знаєш,
к він сказ... з їхали, правда?

і турецьк... шити ся. Аж надійшов в ту хвилю Мак-
еду турець... ай порадив, що треба їхати.

пків, пов... — Ге ге ге! — говорив Автух — радби
и у свій... ити такого, щоб не хотів їхати, коли
пці збира... отник прикаже. Він того дуже не лю-
Коло бог... егеж!

помагаю... — А що, дядьку, нагадав, книжку? мені
заздзалегідь знати, бо треба мені по-
аки зявив... ти пана шкільного отамана, яж своїх
в накупле... ок не маю.

базару н... — Ге ге ге! Пожди, голубе, зараз нага-

всміхав с... — Явтух опять штуркан пальцем в чо-
так якось по вченому. Ну чортова омана.

вже був за воротами, то пан сотник
ов товар... у слід за мною: а тями, Явтуше, ся
називаєть ся... от і забув... Та ти

і показ... ди, я нагадаю... Явтух став ходити в
еро, держачи палець при чолі... щось...

вий поїде... начеб нагадав: щось таке: мені ні... а

друге слово таке, бо деж би така книжці стояло побіч божих словес

— Та вже скажи дядьку, може будь відгадаю — каже Андрій.

— Щось воно до чорта подібн ди прости гріха невідучому, або одно з двох.

— Може Миней четі?

— Далєбі, що так, скрикнув Я то значить наука. Покажи йому кі ця, а він і цілу руку побачить. Ну хай тебе обніму та поцілую, що н тоб пан сотник добре вилаяв... На- пятаків... Та ні. ти ходи краще зі базар і вибери собі, що хочеш, а я Ну не гай ся. А ходи й ти кучеряви тебе... ти вже наш, так й держись рішак кожуха...

— Підожди, дядьку — говори

— мені перш усього роздобути кн завтра ніколи буде, як що ми рано Наш пан отаман спочивати буде...

— Гаразд! Ти йди за книжкою з твоїм братом де небудь па чарочк не можна. не дай Господи впити ся, сталось би мені від пана сотника!

І не ждучи довго узяв Максим ку. Пішли на базар. Явтух став вес нагадав книжку. Він страшно тим

таке слово... Його доброго, пан сотник ще би старшим
повес... нем вилаяв. Явтух любив багато і голосно
може я як... рити. Його голос чути було ще за січо-
и. воротами.

Подібне, Го... Андрій пішов до отамана. Книжку йому
або до че... и, коли сказав, що се для пана сотника.
Тамас Жмут тямив про січову школу і що
йому запомагав її щедро.

був Явтух. Андрій став ладити свою мізерію, а
ну кінчик... сь каже:

ь. Ну, хлоп... — Що я там робитиму? Ти будеш їм
що нагада... ти, а я що? Знаєш, яке моє читане...

На-ж тобі... — А ти будеш слухати тай годі. Ну,
де зі мною... рай, що маєш. Треба нам завчасу спати
а я запла... сти...

ерявий, я... Та у Івася не було що збирати. У ньо-
кись мене... була одна свитина і дві сорочки.

оворив Ан... Над вечером вернули Явтух з Макси-
ти книжку... Максим приніс невеличкий оберемок в
рано поїд... ку і кинув на землю. Оба були під чар-

е... — Поки ти був у Січи, то могло бути як
ккою, а я... судь. Тепер ти йдеш між чужих людей, то
арочку. Бі... тобі одягнутись як пристало козацькій
ти ся, а то... нні. Передягнись, хай тебе побачу.

ка! І Максим виняв з мішка жупанець, сині
ксьма пі... нці, чобітки і шанку.

в веселій... Івась не знав що з радощів робити. Та-
тим турб... захопив його на леваді в одній свити-

ні. Шапку загубив на дорозі. Другу кушив йому Максим. Ось добрий, б

лько понакупив...

— Не гай ся, хай побачу, що здале ,то крамар обіцяв відмінати.

— Хай би не відміняв, говори то я його би зараз за чуба та в по ось як! — І Явтух став показувати як би він бив крамаря, колиб не хоти...

Але не треба було того. Усе пр мов на Івася скроєне. Хлопець від р мов яке панятко.

— Хай тебе поцілую, — говори — ти кучерявий, як там тебе... А що, ку, книжка є? Опять забув, як назив. Максиме брато, ще ходім на чарочк однісеньку, мені не можна більше, а сотник погано вилаяв... ге ге ге!

— Чарочки хиба вже не руши тебе підведу до воза. Хлопцям пора с говорив Максим.

Вони пішли, а хлопці пішли сп довго в ніч не могли заснути.

На другий день, як що-й-но на світї, вже стояв над ними Явтух і будити:

— Ге ге ге! пора вставати, шк дорогу!

Другу сорочку. Вони посхоплювались і стали одягати
ий, брат, с... Відтак забрали свою мізерію і потягли
азар. На Січи ще все спало. По валах
що буде... ля воріт походжали вартові козаків з му-
ти. ...тами. Вартовий відчинив ворота і вони
ворив Явтух... лись на базар. І тут ніхто ще не проки-
в потилку... ся. Крами були позамикані. Над рікою
увати руки... рядком вози приїзших козаків. Коні
е хотів мі... ся на невеличкій леваді. Деякі сто-
... з повислою головою і куняли. Коло ко-
се приляг... лежали на траві візники і здорово хро-
від разу сп... Явтухів віз вже був запряжений трьо-
... кіньми. На возі куняли три козаків. О...
ворив Явтух... припнятий був до воза. Він був осідла-
що, Андр...
азив. ть с...
рочку... одуван. Він був до половини під будкою з
е, а тоб... маженого полотна.

— Цоганяй, Степане, над ріку до пере-
ушимо, т... ми там зараз надійдемо — кликав
ора спати...
Степан прокинувся, узяв в руки батіг

и спати, ... іжки, цмокнув і коні рушили поволи з
ри над край ріки.

-но засірі... Тут стояв на припоні великий пором.
тух і став... далеко під шатром спав перевізник.

— А ну-ко козаче перевези нас на той
Дніпра — гукав Явтух.

Під шатром перевізник забурмотав, а

далі виліз і став протирати очі та позіхати:

— Яка чортова мама шляє врано? Не дасте людині переспати спокійно?

— Погано, козаче, коли ти боєзливий від чортової мами починаєш, замість хрестити ся як слід — погано! Коли був перевізником, я би тебе не нудив вибачай, обрали тебе грибом, дак кобелю, будь ласка, а на добрих людях гримай. Нам теж нехотіло ся рано вставати та годі...

Козак видивив ся на Явтуха не знаючи що казати. Він швидше надіяв ся, що почне лаятись, а може й до чуба прибіжить, а той прочитав йому проповідь не гірше у церкві.

Явтух підійшов до перевізника і привітав за геревіз. Відтак Стефан заїхав на пором. Коні зразу лякались йти, стригли ухами і нюхали поперед себе пішли. На поромі задудоніло.

Перевізник прикликав ще своїх помічників. Узяли за довгі жердки і стали малу відбивати пором від берега. Вона ла рвуча, і пігнала пором скосом на ріки. Пором колихав ся. Перевізник при кермі і командував своїм помічником з котрий бік брати. Пором приплив до д

ни та голо берега і вдарив об него. Відтак трохи від-
скочив. Один помічник вискочив на беріг,
не вами притягнув пором до берега вимощеного дош-
ками і прив'язав ланвою до паля.

ти божу дя Степан виїхав на беріг.

амість пе — Здорові будьте, добрі люди — гу-
Колиб ти Явтух сідаючи на віз, — не згадуйте нас
нудив, а жким словом!

дак поліз — Щаслива вам дорога. Боже провадь!

их людей Тепер виїхали на беріг і дали трохи ко-
ано вставили віддихнути. Перед їх очима простягався
широкий безкрай правобережний степ.

ка не знав — Ти, Семене, сідай на свого коня і
ся, що Явтух передом і дорогу показуй.

прискочив Семенська дуже не хотіло ся злазити з
не гірше веза, де добре було куняти, та мусів. Він
сидів на коня. Стефан замахнув батою і
пика і заїхав вози. Пика рушила з місця посеред високої сте-
заїхав вози. Пика рушила з місця посеред високої сте-
вої трави, з якої сппалась густо роса.

йти, форка У степу було свіжо. Усюди розходилась за-
себе, а дашна воня степового цвіту. Явтух сидів бі-
поганича і кутив люльку. Хлопці сиділи
своїх дечима до нього і розглядали ся по без-
и і стали краім степу. Їх цілком відійшов сон...

а. Вода — Я вже не раз туди їхав — каже Ан-
м на серій — а таки не потрапив би на слід...

зник степу — У степу можна зі пляху збити ся —
мічникам каже Івась. — дядько який досвідний козак,
з до дру збив ся здороги серед густого туману. Та

єін казав, що то не через туман поєд
через нечисту силу, що поглузувала н

— А ти як кажеш? — питає Я
ти туман чи нечиста сила?

— Звідкіля мені те знати?

— Як звідкля? Вчений наро
знає із книжок, наш брат на те
що у тих закарлючках вивидено...

— Ми не знаємо — каже Андрій

— Ти Андрійку, не крути, не за
перед нами сліпими правди божої, во
й-но для вас вчених у божих книжках
сана. Я спитаю тебе так просто: є н
чорт чи нема? ну, кажи!

— Я чорта зроду не бачив.

— Не бачив? От і штука. Ти не
бо ти ще дїтвак, тай гріхів на твоїй ду
ма великих, хиба що товариша у пк
чуба смикнув, а є такі люди, що й б
чортяку і то не одного, а цілий чор
курінь. Егеж, сліпий сонця не бачить, а
таки є і другі його бачать, ось воно як.
є Господь Бог на небесіх, то мусить б
чортяка у пеклі.

— Та ми, дядьку, не в пеклі, то
знаємо.

— Бе бе бе, ти не мудруй, ось як
старих людей чував. Чортяка свою сїч
то правда, та його посилає Люципер, щ

послудив. як кошовим, на землю людям паксстити, та
ала над ним. іх наводити... А господь небесний сот-
ає Явтух — орз таку птицю, півня, що своїм голосом
орзку проганя.

А ти, дядьку, бачив колинебудь чорта?
— А колиб не бачив, той й не говорив би
те сліпий. Не люблю брехати...

— Та розкажи-ж нам будь ласка, дядь-
ку, як ти чорта бачив? — просили хлопці.
Явтух не говорив нічого лише покурю-
вав цюльку.

— Ге ге ге! Слухавби. а відтак як ніч
не. то мурашки підуть по за спину, тай
хтось буде...

— А ти таки дядьку, не церемонь ся та
ка, як ти чорта бачив...

— А ось як: пішов я сторарипамп на
Пішли в степ аж дрохва зіпвалась. Ну.
й бачили те діло дрохва звичайно птиця, так як
чортовий кукавель або ворона. Піймаємо — кажу —
ить, а воно піймаємо. Зайшли довкруги, обступили
о як. Колесо навпростець, зійшлись аж так, що
ить бути. Ми чоломкнулись, а дрохва начеб під
мо запалась. Ну, як ти думаєш? Була
ї, то й воно, чи не була? А воно не була дрохва,
а чортяка у дрохву перекинув ся. тай по-
ь як я відстав з нас. А ми бродили по степу в тра-
о січ маємо. Тай нічо з того.

— Се, дядьку, не був чортяка а прямо

відьма. Чортяка прокидає ся в німці
в цапа, а відьма перекине ся, у щод

Явтух хотів щось на те сказати
хвилю зірвало ся стадо диких степів
аж коні налякались. Відразу зав
Семен. що їхав поперед воза. Він м
рупиницю і стрілив за ними. Одну м
лив і вона остала.

— От матимемо обід — говор
— Зараз її справимо.

Семен зхилив ся з коня, підня
поклав на возі. Тепер вже за чорт
не хотілось говорити. Сходило сон
яркі проміння розливались усюди.
ла парувати в гору. Знялись мухи
сїлати коней, що з усеї сили обг
довгими хвостами. усіх находила д
Явтух заткнув свою люльку за обп
рочки, візник куняв. Явтух заплю
і кивав головою, а його великі ву
хувались на всі сторони.

Другий козак, що сидів на возі роз
на міпках, розняв рота і хропів на
ло. Йому зсунула ся шапка з голо
отвертїм роті насїдала мушва. Та в
і це не перепиняло йому спати.

Семен згорбив ся у своїм сід
мав. Коні стали звільняти бігу, а да
ходом скубучи по дорозі головки

німця, в п... тів. Хлопцям теж на сон збирало ся.
у що захо... ж сьогодні так рано встали, як ніколи
казати, як... д тим. Їх так зломив сон, що не всилі бу-
і степових... идіти. А далі Андрій вліз під полотняне
завважи... вало і потяг туди Івася. Вони обережно
Він митю... ступили сплячого козака і покладись на
дну козу... мі; тут не пекло сонце і мухи не залітали
говорив Я... що полотно воняло сильно дьогтем.
підняв ко... натку чули вони, як коні форкали, а далі
чортяк ні... манітний рух воза колисав їх до глибо-
сонце. ... спокійного сну..
оди. Роса... Прокинулись усі від того, що віз сильно
ухи стали... трясся і перевернув ся. Хлопці не знали,
обганяли... сталося. Вони зараз вилізли з своєї
ла дрімот... трішки. Візник Степан проклинав що сили
а обшивку... чортами. Явтух шукав втраві шапки
аплюцнув... кудись геть відлетіла. І люлька кудись
кі вуси... ась. Віз лежав боком на усі чотири ко-
розверну... Коні стояли спокійно оглядаючись на-
в на ціле... себе. Вони стояли над невеличким по-
голови. ... рожком. Їм хотілось зайти у воду, та не можна
Та він не... рушити воза.
— Ну, доїхали ми, доїхали. А ти йолупе.
— Ми дів? — лаяв Явтух Стефана. — Такий
— А твої очі куди дівались? Хпбаж не
сідлі і... ми сідли на переді?..
а далі пі... — А що, хлопці, вам нічого нестало ся?
ски степ... А хлопці навряд хотіли сміяти ся з того,

що побачили. Особливим смішним
Явтух, як чіхаючись в потилицю ш
земли за люлькою. Його предовгі ву
звисали в низ і телепались в повітрі

— Ось клопіт! люльку згубив. І
ся без люльки їхати ще півтора доби

— Не журись дядьку, ми по
тай знайдемо,— потішали його хлоп
ли в траві порпати.

Явтух поглянув на сонце. Воно
на південь і дуже жарило.

— А ну-те хлопці відвернемо
Всі три підперлись і поставили воз
чотири колеса Показало ся, що в г
був колись доїзд до потічка, був бер
рослий травою, а коні не потрапили
Явтух оглянув воза з усіх боків, чи
ломило ся. Віз був цілий.

— Гарні коні, козацькі коні, —
Явтух — як вони воду занюхали.
журивсь, щоби воду натрапити, бу
чому коні напоїти й обід зварити.

— Ну-те хлопці, поперед уст
пійте коней; а ти розведи огонь я ви
козу.

Але кози на возі не було...

— От оказія! І козу чорт узяв.
Семене, де твої очі були? Хай вам
ви спюхи окаянні, тьфу! — гримав

ним видав...
ю шукав...
згі вуси і...
овітрі.
ив. Прий...
доби...
пошукав...
хлопці і...
Воно сто...

— Усі ми грішні — говорив Семен —
я за козу не гримай, бо вона моя була, я
ололював...

— Як твоя? такий ти товариш? Коза
наша, чи я її стрілив чи ти, чи Стефан.
ми маємо до неї однакове право, і мені
і усім належить ся кусок мяса а він
що вигадує: його коза!

— Візьми і мій пай — говорять Семен
обі дарую...

Усі стали сміяти ся і Явтух не вдержав,
не сміятись, бо за козу сперечав ся, а її
уло...

— Кажіть ви письменні та вчені, що
в нема. А сеж чия робота? Віз первер-
козу запропастив, люльки позбавив...

— А Ось, дядьку, твоя люлька — гово-
рась — що саме випорпав її з поміж

ї, — говор...
ли. Ото,
и, буде...
и.
д усього...
я випатр...

— Є? ну. славаж тобі Господи святий.
не осиготив мене грішного — говорив
ж вже зовсім подобрівпи. — Та воно
вді така днина, що не встоїш ся, щоб не
мати. Варіть швидко обід!

За той час напоїв Степан коні і пустив
Семен розклав огонь і завісив казанок
узяв. Гей...
вам тря...
мав Явтух...
закіпати. Всипали туди щонаї каші

Хлопці стали качати ся у високій

— Йдеш ти один з другим!

Явтух — зараз устань, хочеш гадюкати, тоді й живого не доведу до хути. Хиба в степу не бував не знаєш. Устаєш хочеш лягати, то перш усього овчух простели. Гадюка не любить духу і не підповзне. Не один козак від гадюки ні за цапову душу...

— А степові гадюки злючі?

— От спитав! словеса господні а питаєш ся, чи злучі гадюки. Вкушай тай пропав. а знахора, що гадюку під рукою немаєш.

— А є справді такі знахорі?

— Перно є. То старі люди був усіх хворобах знають ся.

Наш пан сотник такого держить, а в великій ласці. В спокійну пору то доглядає. а коли трапиться такий час вже йому спокою нема. Вважайте щоб йому у чімнебудь не спротивив. Він дуже сердитий і воркотух страшенно але мудрий. страх мудрий, усі злякались до чого господь сотворив...

— А як його кличуть?

— Кличуть його Микітою а просто дідом пасічником. А які він мовиварювати, то лиш язиком облизувати

оркій траві.

тим! — гу

адюку над

о хутора.

п. Уступу

го овечий

бить ове

козак про

?

подні чпт

Вкусить

дюку замо

і?

бували

, а він у

оу то він

кий час,

айте хло

тивигись.

страпнен

зїля знає,

ю абн

він меди

лизуй ся.

Поки так балакали, каша зварилася. Він кинув в казанок добрий кусок сала і дав соли до смаку. Ізняли казанок з огня і поставили його у воду, щоб каша просту-
лася...

— Ішоняна каша довго придержує жар, — говорив Явтух — бережись, не жалуйся з під носа, а то попечеш рот, що й ці-
лих тижень не здужаєш їсти... Явтух здобув фляшку горілки заціканої медом і частувати ся.

— А ви хлопці вибачайте тай води на-
лись. Горілка не для дітей.

— Ми би й так не пили — відповів

— Пили чи не пили, а я не дам... сїдай-
те в кого є ложка, а у кого нема, най-
молонею або постолом.

— А може би ми скупались! — питає

— А купайтесь, тут нїде не глибоко, по-
купайтесь.

Хлопці роздяглись і пішли у воду, яка
в тому місци була їм в пояс. Козаки не
пили і заки засїли до каші, викупали ся.
Зараз по обіді їхали далі. Тепер змагали
на північ. Вже добре змеркло ся, як
на ніч. Явтух запорядив якою чергою
в ночі сторожити. Назбирали багато

сухого бадилля, щоб було чим цілу. Повцинали коней на припони і стали на вечеру. Ніч була напричуд гарна, голубе небо засіялось густо золотим, які мерехкотіли наче свічки у церкві, порозстелилав кожухи на землі і воли. В повітрі були тихо. Недалеко гались перепілки, десь з болота гукало своїм грубим голосом, нинішній кав журавель, заскришала чайка.

— Ви хлопці спатимете на возі, цілком безпечно, та заки ляжши спати, читай мені вечірню молитву, знаєш, що грядучим. Я хочу знати, чи так вони живуть у книжках, як ми прості люди ми.

— Добре прочитаємо, хочби й ти.

— Ти подожди, голубе, перед тим не слід говорити молитву на сон грядучим. А не лячно вам хлопці?

— Чогож лячно? Я вже почувавши ком Касяном в степу.

— А вовкулаки, а відьми не боялись? — питав Стефан.

— Чого ти діти лякаєш проти того, що говорив Явтух—що у степу відьми не боялись.

— Як що? Відьми усюди заходять, ди й завгодно; сяде на мітлу тай їде хор...

дїлу ніч па... — На відьомські зборища, а більше
і стали вар... люди нема в неї діла.

гарна Те... — Говори своє, а відьма усюди своє
потимп зір... має.

церкві. Я... дід таке розказував: У їх селу жила
її і всі поз... стара відьма, Одаркою звала ся. Вона роби-
леко пере... з селі, що хотїла, а найбільше пакости
та збзива... ям через те, що відбирала коровам мо-
инколи за... Було трафить ся корова гарна, здорова

ка. Великим вимям, а прийдеш доїти її то мо-
возі, буде... буде капочка. А мій дід зайшлий був,
ш спати, ... не з того села. Чоловік бугалий і з
наєш? На... розумом. Люди йому про своє не-
с воне на... те розказують, а він йно підсміхаєть ся,
ди молимо... а ус мотає:

оби й зар... — Побачите добрі люди, що з весною
перед вече... не буде, а відьмі усі чорти з самим лю-
он грядуч... тером нічого непоможуть. Та люди усе не
ририли, бо знали, що Одарці нічого не
чуван з д... вїють ся. Вже знахорів здалеких сторін
не бої... ваджували й інших відьом радились,
Вона, кажуть старша від нас і дужша". —
Прийшла весна. Люди стали виганяти

оти не... ви на пашу. А дід було устане ще ран-
дма роб... вийде на леваду. Дивить ся, а Одарка
заходять... ом гола ходить по траві, де корова мала
сай їде я... си ся, шепче свої чортячі молитви та усе
ось полотенцем по траві бе, та все в о-

дин бік. А мій дід слідком за нею, шепотів отченаши та полотенцем по траві за
та усе у другий бік. Перейшли так ціл
ду. Одарка до хати, а дід став тай дивити
крізь дірку. Відьма завісила полотен
кілок та стала скубти, начеб корову д
А тут не молоко а кров у сконець ле

Відьма скрикнула і заклала усім
тами.

— Ото мені якийсь поганець наро
провчу я його, провчу — закричала
кинуть ся на двір...

Дід полякав ся та й втеки. Заки
відчинила двері, бо дід підпер двері
та вже далеко був і відьма не покміти
го. Того дня жінки надоїли повні скіпці
ка, а відьма тим так зажурилась, що д
чера і околїла...

— Так твій дід знахор був чи що
кіля такої штуки навчив ся?

— Він козакував, під Москву зах
там від якоїсь відьми сього навчив ся.
з якоїсь пригоди освободив, та я того
не знаю ...

— А у книжках що про відьом
рить ся? — питає Явтух.

— У святім письмі написано так
коли Господь потручав гордих ангелів
кло, а то ще перед Адамом було, те ві

о, шепче скороти на світі взялись. А коли наш Ісус Хри-
сті загоріли, наш спаситель освободив світ від дія-
к цілу левітську силу своєю кровію, то вже чортяка
й дивиться, має тої сили, що перше і тепер людям
потенце рішучіше жити...

ову доїла. — Еге? — каже Явтух — воно так і є.
ць лєть сїм не такий страшний, як його малюють,
усіма чортяками який сильний. От собі куцохвостий зби-
рник, що людям пакостить, на гріх на-
наробив, але хто на Бога уповає той і розум
чала там, то так чорта обере в шори, як мзв бути,
і цілком боки помне. Я се добре знаюю...
аки відомим нашим селом в глибока балка, бере-
вері кілках поросла лісом. Там у землянці жив
кмітила і старий козак запорожець Созон Черепак.
кінці мого було більше сто років з роду. Той то
що до чортяка уговкувати. Було скачуть біля
мов цуцки, усе для него роблять, воду
що? звуть, дрова рубують, їсти варять. А він ли-
не сіме ся під боки, люльку покурює та лиш
у заходять казє, воловодять ними як Турок не-
в ся. Віршикам. А хай би котрий не постухав.
того добрий має за хвіст а так винарить що Господи!
йтуть люди о півночі і слухають, як
длом гомоний вередє: "ти антипку, чп як там, чом
ония не скоріє дозати хочеш щоб від-
так, як дощі піпчи тай сїно замекло? Чортяка
гелів ухитить там щось гугнавим голосом, а ста-
те від тї за хвіст та за палицю та періщить, аж

лускіт йде по балці, а чортяка пищить
глит мов бита собака. А Созон поки
чистить свою сотню, чи кілька там йому
судив, то й не пустить з рук...

— Егеж, відчистять йому по
чортяки у пеклі у десятеро Він пезно
свою чортяці записав — каже Семен..

— Не говори так, не зневажай
ника. Созон добрий чоловік був, люлям
магав, у церкву ходив, богомільні книги
тав, говів як слід і в покаянню помер
люди його знали...

— Хибаж чортяка так нізащо. ні
чоловіка слухати буде? Зажадає він
великої заплати, що й не говори.

— А я кажу, що буде служити за
побої, лише треба знати спосіб, як його
боркати...

— Я в те не вірю...

— Як собі хочеш, а я вірю, лиш
мені Господь такої сили не дав, то я т
потрафлю, а другим Бог таке дав, що
ють чортяку осідлати...

Довго у ніч балакали. Стефан ста
ворити казку. Від його одноманітног
вореня хлопцям захотіло ся спати і по
на віз під покривала. Довго ще чули
Стефана.

IV.

До оселі сотника Тараса Жмута треба ще оден день проїхати, щоб під вечір дійти. Тепер вже околиця змінила ся. Порівні надобали череди рогатої худоби, отави, вівці, табунні коні. Їх доглядали чабани в степовій високій траві. На місці степової високої трави простягались широкі лани пшениці, жита, овес, баштани з солодкими кавунами. Здибали пасіки, а далі переїздили через густі лісові оселі. Таких сіл Івась з роду не бачив. Вони ніраз не були похожі на Гавришівку. Там було все убоге, усе марне під панським кормигою. Там усі мусіли йти на панщину, у кого лише була до праці сила. Ніхто не був безпечний, чого від него ясновельможного пана або його помічник не забажає. Тут на степових запорожських землях було зовсім інше. Хатки білі, гарні, веселі стоять собі по одному при дорозі, усі до сонця. Усі серед садочків, посеред розкішних огорож, усякою яриною. Народ веселий, співають, бо кождий робить сам на себе і не мусить своєю кervавицею з паном ділити ся. Кождий платить свій пай на громаду тай усім громадиности кінець. Діти бігають собі по селу, собаки грають ся і нікому на думку не приходив ся. — 5.

не прийде лякати їх паном, бо пана коли не бачили.

Бачучи таке Івась не міг з див. Він нераз сам, ще як зовсім малим славився, кав перед двораком у кропиву, добрий попарився, а боявся плакати. Бо ніколи не було, щоб дворак йдучи селом вполю, щоб що хлопську дитину нагайкою лишцем побило, щоб почувти, як воно плакати буде, щоб хто за ним не постоїть, бо всі двораки боялися більше самого діавола...

— Так у сих сторонах нема панів, питає Івась Явтуха.

— Ге ге ге! синку мій, тут воно порожські землі. Не на те наші батки дали свою землю, у пустий степ ішли, щоб те свою кров проливали в боротьбі за свою землю, свою землю, щоб своєю кров'ю справляли, щоб нам служити. Вони ж від панів втікали, щоб їм було загинати, як корити ся і працювати.

— А може й сюди колись пани жили? У нас говорять старі люди, що колись була свобода була; та опісля прийшли пани, усе загорнули під себе, а народ в підданство повернули.

— Там їм ближше було, а тут воно не докажуть. Хай поспробують. Тільки Запороже повстане як один чоловік

іана вонп... дадуть Татарам... Пробували вже того
на, не раз, так поки степ перейшли, то всі
в дива ви... нули як ті руді миши. Степ треба знати
лим був... як його наш брат козак знає, треба на-
добре не... ти до голоду і холоду і спраги, а без
Бо не раз... небезпечно.

і в поре н... Серед тих розкішних розмаєних сіл було
лише для... іхати. Не можна було ніяк зі шляху
і буде, а... ся, ані лякати ся якої небезпеки. Те-
вораків бо... Семен міг сидіти на возі і дрімати дово-

іа панів?... коли прийшла пора обідати, не треба
і розкласти огня серед степу і варити
т больні... Тепер могли заїхати до якої госпо-
і батьки... по дорозі і дістати усього.

іпили, не... Вже сонце стало клонити ся до заходу,
ьбі з оп... втух показав рукою село Михайлівку,
ли, щоб... саме вони їхали. Було видно високі
тікали. Кр... освічені жовтим промінем заходячого
ся і на... Коні почували себе близько своєї о-
і стали гнати що сила.

ани зай... Віхали в село таке саме як ті, що їх ми-
солись та... В село вела широка дорога обсаджена
іли пан... иною. До полудня білили веселі козаць-
в підда... ти. По вулиці бігала громада дітий ріж-
віку. Вони здоровкались з Явтухом і
ут вони... дали цікаво за хлопцями. Минули цер-
ть. Тоді... завернули в бічну вулицю, де жив сот-
овік та... Тарас Жмут. Відразу можна було пізна-

ти, що се не аби який дук. Цілий ведений частсколом на високім рота були відчинені. Довкруги широкі стояли господарські букинки, стайні на рогату худобу, конюшні на сіно. По середині двору колодязем ким журавлем. Напротив стояла вежа на два боки через сіни, а перед нею який на стовпах рундук.

Коли віз заїхав через браму у двір, загавкали собаки і кинулись назустріч, пізнавши своїх і обнюхавши коней, веселити ся. Скакали мало не на скакували і бігали довкруги. В конюшні іржало тоненьким голоском лошати відозвали ся коні у возі. Біля кришки тилося стадо гусий, а в калюжі лежавий підсвинок, хоч і як змагались гнати його з відсіля. Вони даремне щипали його за щетину червоними з усіх боків. З конюшні виглянула голодого парубка:

— Здоров дядьку Явтуше! щасливий?

— Стасибі, от як бачиш...

— Здорові школярі! — гукав до хлопців — е, то якийсь не той,

— Парубок подав ся знов в конюшні

— Злазять хлопці, ми вже, сла

їлий хутір поїхав на місци. Ти Семене обійди коні, а ви
м рові. Вона позаносить у хату, що привезлг.

широкого Хлопці позлазили та не знали, що з
інки, сто робити. Їх обскочили зараз собаки і
кошні, об авий нюшити. Татарка підскочила зараз і
лодязь звизнула Андрія цілим язиком по лиця на при
на вечника тне. Султан якось Івасеві не довіряв і з
ед нею дививсь йому у вічі.

му у двір. Ще хлопці не рушились з місця, як на
сь на нувук вийшов сам пан сотник Тарас Жмут.
коний ооловік вже в літах, кремезний та широко-
е на віз. лений, з довгим вусом та оселеднем поза
В конюшнхот. Одягнений був в старий червоний жу-
шпатко і ав підперезаний цвітистим поясом. У него
крипницї ртї сторчала велика турецька люлька. —
лежав з Хлопці познимали шапки і низько вклони-
лись гуси.

емне гер — Здорові були скубенти! — гукнув
ними дзвот сотник, наче з мушкету випалив. — Ну,
ула головот здорові приїхали, так у хату ходіть.
доров Явтуше! Гаразд?

щасливот — Гараз! здоровий будь пане сотнику,
приїхали без пригоди.

гукав пар Тимчасом хлопці держачи в руках шап-
той, що ки вийшли східцями на рундук і поцілували
сотника в руку.

сонюпіню — Ну-ко, покажись Андрійку, чи вели-
е, славипки виріс за той рік. Славно, козак з тебе
буде, як твій батько покійний... А сей якийсь

инший, либонь не торічний товар
воно все одно. Ну, хлопче, скажи, х
року у вас в куріни отаман?

— Знов мене вибрали — каже

— Аа, славно! Як раз виберут
нічого, можуть не пізнатись, а як
в друге, то вже не когобудь. Здор
отамане — сказав сотник далі, підн
ця в гору мов перце і кріпко поцілу

— А тебе чи хоч хорунжим в
— звернув ся до Івася — ох ти ку
мов баранець. Твоя мама либонь ці
вовну прала, що такого кучерявого пр
Як тебе звуть? Він потермосив Івас
ньо за волосє і поцілував також.

— Я звусь Івась, та ще й Чорн
по батьковн.

— Його ще не вибрали, бо він п
ки сього літа у школу попав. Дядько
Бистрий його Татарини у степу від
у січ привіз — говорив Андрій за Ів

— Опісля мені розкажеш, а тепе
ці у хату. Гей там жінки! Козаків м
приймайте, вином медом угощайте! —
горобчики поки що напетесь молока —
зав сотник тай моргнув весело. Д
хлопців на перед себе за плечі, повів
де вже сотничиха з дочкою біля стола
лась. Сотничиха старша вже жінка не

говарипш... на може шіснайцятилітня дівчина з за-
жи, хто с... ною головою.

— Здорові були, пані матко, — гово-
каже Андрій кланяючись від порога. Сотни-
беруть, то... підійшла і поцілувала обох, те саме
як виберила і сотниківна.

Здоров, — Та бо ти виріс Андрійку, не аби як
підняв... зоворила сотниківна сміючись своїм сріб-
оцілував... олосом.

им впора... — Ти йому, дочко, так не кажи — гово-
ти кучер... отник — то не аби що, а пап атаман..

нь ціле... — Витайте, панове отамання — гово-
ого приве... сотниківна кланяючись у пояс та смі-
Івася...

ож. — Та що ви так розбалакались, а вони
Чорноус... зата мов вовченята голодні, дайте їм
... чогонебудь.

він що т... — А се, пані-матко, мій побратим Івась
ядько Кар... усенко.

у підбив... — Хиба-ж я тебе питаю, хто він? при-
за Івася... тобою, то й добре; видно, що козацька
тепер х... а.

ів моло... — Алеж кучерявий він кучерявий! —
те! — ... алась сотниківна гладючи Івася по го-
ога — ...

о. Держ... — То ви вже і в побратимство зайшли?
овів у х... зоворив сотник сїдаючи на ослоні. Воно
стола по... що вже з малку придержустесь ко-
ка невід... того звичаю.

— Андрій мене з води виратув
потапав...

— Та їжте, опісля будете бала
говорила сотничиха присуваючи їх д

На столі було усячини. Хліб шп
покраяний в шматки, овечий спр
молоко, вареники, пряники, мід в кр

— Ну, Андрійку, не давай про
і товаришеви не давай дармувати...

Хлопці були голодні й уплітали
Ім сотничиха раз у раз підсувала.
сидів на ослоні і пакав люльку. Кіл
зів хотів щось спитати, та хлопці т
зято їли, що жаль було перебивати ї

Аж Андрій обізвав ся перший:

— А деж Максим і Омелько?

— На леваду за сіном поїхали;
баром вернуть ся, ще тобі добре пан
ся з ними. Вже більш місяця клопочу
голову, щоб Явтуха на Січ посилати

Хлопці наїли ся обтерли губи і
хрестили ся.

— Їжте ще — припрошувала со
ха.

— Ні, більше не хочеть ся і с
що нагодували... Хлопці вклонили ся
ли господарям дякувати.

— Тепер, Андрійку, я тебе с
вернули козаки з походу?

— Як ми виїздили, то ще їх не було, а тепер не знаю.

— Проведи їх Господи в здоровлю та зі мною. Миней четі ти привіз?

— Привіз, пане сотнику, та ледви догадався, яка се книжка має бути, бо дядько казав, що не намозолив ся, не міг егалати...

— Добре, що ти догадав ся, а може оташкільний не хотів дати?

— Для мене може бувби не дав, та я відразу сказав, що се для пана сотника Тараса Жмута, то зараз видав та ще й полотецем обринув.

— Спасибі, що не забув старого та шанує, не забуду і я про його школу.

За той час розглядав ся Івась цікаво по хаті. В такій хаті не був ще ніколи. В його Гаврилівці, хоч хатки й чисті, та убого-селянські, а тут богацтво аж у вічі бє,

На стінах повно богатої зброї: рушниці та пістолі, шаблі, турецькі кинджали золотом та сріблом вибивані, ікони в золочених рамах, стіл та ослони повкриті турецькими килимами. На полиці над вікнами срібні вази, миски, чарки, та михайлики. Боклаги та шаблі обідені срібним дротом — все покладене, поставлене в порядку.

В ту хвилю заїхала фіра з сіном у двір. Вони вглянули крізь вікно. На горі на сїні

сторчали дві біляві головки. То був кові унуки-близнюки по його синові, який гинув в поході. Хлопята дізнавшись про це, що приїхали школярі з Січової школи, попадали із воза так спішилися, що вискочили з верху по мотузці мов ті пташки, і позіскакували на землю. А далі з веселим сміхом побігли на випередки на рундуку. Андрійко вже дожидав їх серед сіній. Хлопці відразу схопили Андрія за шию і почали цілувати. Івась стояв недалеко і дивився на них. Оба хлопці були на себе схожі і ростом.

— Тепер, мої любі хлопці, прощайте мене, ще мого товариша Івася.

— А чи він теж такий галний як ти? — спитав Максим.

— Побачиш, то й сам знати можеш, чи я тобі скажу? Для мене він добрий. Івась тебе такий буде. Івась підійшов до Андрія і звитався з ними.

— А чи ти вмієш млинкувати?

— Трохи вмію, а втім... ти можеш спитати.

Хлопята не хотіли з Андрійком розмовляти, поки сотничиха не закликала їх до школи. Ні Андрієри ні Івасеви не хотіло. Вони остали на рундуку і придивлялися до школярів.

То були селянськi поралась коло сїна. Складали його синови, по двi вилами на оборiг. Упоравшись з вiдвiдками, вiшли всi вечеряти. Перед хатою по Сїчи, трохи вiддалено ослоли. Сюди виносили з пекарнї ся. Вони їли казани вареної страви і стали роздавати їм ті миски з невеличкі коритка. Челядь сїдала на лї з криками. Кожде хрестило ся, добувало свою на рундук і стало їсти поволи і з повагою думний. Обидва довго на горячу страву. Були тут люди і дивився на неї і овець. молоді і дівчата, були лю-схожі і з старші, чоловіки і бабусї. Все те держа сотника. Івась начислив сорок п'ять го-ді, привів. Підчас вечері ніхто не промовив сло-ва.

ний як ти. Крізь відчинене вікно говорила сотни-

ти меш, — Горпино! по вечері заведи хлопців і хлопців, то і в до хлопців спати, там вже постелено.

— Ми хочемо враз з ними спати — ле-жати малі.

— Про мене спіть разом, коли тамті спить.

— Добре, пані матко, будемо разом, там і досить.

— Клякайтеж діти перед образами, ді-вам молитву проведе, — упомянула вляли са-мичиха.

— А коли я хочу з Андлійком
рав ся Максим.

— Ні, ви сьогодні з дідусем,
вже як хочеш Андрійкови спати хо

— Хай буде пані-матко, я їм
молитву як треба — говорив Андрій
годьтєсь хлопці спати...

Горпина встала від вечері і по
пців на помацьки у шпихлр спа
було світити світла через то, щоб
лити настеленого сїна.

— Лягайте діточки мої та спі
ві, ось тут насмотрите і заголовки
вала. А сих малих покладьте в сере
вкрийте добре, щоб їх не завіяло; в
вам ночі.

— Тепер клякаймо всі рядком
молити ся Госпедеви небезному. Анд
проводити молитву, та Максим і Ом
в сичі були наспіти з молитвою. Їм х
спать. Вони перестали, а відтак зар
гали в сїно і заки Андрій та Івась с
вони вже спали.

— Правда Івасю, що пан сотник
чоловік?

— Справді, я такий зразу був не
що трохи не заплакав.

— Тобі треба осмілюватись до
Інше діло там, де були пани та їхні

ійком — це інше діло між козацтвом. Тут всі рів-

усем, а за — А що ми завтра робити мемо?

ти хочеться — Поверед всього підемо кунати ся.
я їм про річка, хоч не така як Дніпро, але у
андрій. — Це більша, як сей потічок, над котрим ми
випули ся. Ходімо Івасю ще на двір. Я
і повела тобі покажу, якого гостинця я привіз спм
спати. Показу. Андрійко розвинув полотенце і
щоб не швидко виняв два коники деревляні, гарно
омальовані.

спіть зде — Де ти се купив?

овки і по — На базарі. Хіба ти не бачив, скіль-
серединам сего добра волить ся? Крамарі якраз
ло; ну до сего пору завозять, бо не оден запорожець
воч дитині купити.

дком, буд — Якби ти мені був сказав, що тут є
Андрійко хлопята, я бувби тсж що небудь привіз...

і Омелько — Привезеш зарік.

Їм хотіло — Пішли опять у шпихлїр і полягали на
с зараз по На дворі смеркало ся. Ще не хотіло ся
сь скінчили зачиняти дверий, бо на дворі так гарно
отник гарно До шпихлїра заносило пахощами від
тника, якій засела перед хатою панна
жівна. У дворі стало стихати. Парубки
ув несміли з кіньми на леваду. Чути було, як
оборі корови жували... В ту хвилю пока-
сь до людсь до ся щось певеличке на порозі шпихлїра,
їхні підшав і відразу посунуло до хлопців.

— От і татарка навідалась, — Андрій. Справді була се собака. Вона хвостом, вона пішла до Андрійка, його по лиці. обнюхала спячих дітлахів, ласилась коло Івася і лягла біля порога.

— Як таку сторожу маємо, то й зачиняти дверей — говорив Івась.

— І я так гадаю. Підожди, я щось тобі скажу. Він нащупав покривала і покривав їх. — Тепер можемо спати. Добро Івасю!

У дворі чути було, як сторожний собака проходжав ся та відмовляв молитви.

Хлопці спали до високого сонця. Сотничиха заходила до них кілька разів, не хотіла їх будити, поки самі не прокинулись. Аж промінь сонця заглянуло туди, де вони спали, світило їм у вічі, тоді і посхачувалися.

— Заспали ми небожата. Вставайте, купати ся пора!

Максим і Омелько протирали очі, вставали, зїхали.

— Ану, хлопята, пошукайте під вазами подушки, що там знайдете.

Хлопці повитягали розмальовані подушки.

— А хто нам поклав? — спитав Максим.

— А ну, вгадайте?

— Це ти нам пливів із Сіци? — Вони
раділи, що й купатись не хотіло ся
ти.

— Ну, ходіть мерщій — налягаз Ан-
дрій.

Вийшли всі, та попрямували до річки
через розлогий сад. Тут садовини такої, що
галузс нагиналось і треба було його під-
няти колами. Та перед Спасом ніхтоби
ручу не рушив. Зараз за садом стояла ве-
лика согникова пасіка. Тут панував старий
Микита. Хлопці постановили з поворо-
том від ріки зайти до него. Через леваду
поїхали поміж високою пшеницею придомтана
стежка аж до річки. Річка була степова з
низькими берегами, поросла з краю лопу-
хом. Хлопці роздяглись. Андрій поліз пер-
шим у воду і позсаджував з берега хлопят.
Вони зразу бовзко держались його за шию,
та відтак пішли у воду і стали плескатись
та покрикувати.

Викупавшись завернули до пасіки. Дід
Микита поравсь перед огорожею над улием,
який треба було направити. Він і не чув ся,
як позаду него гукнув Андрій.

— Добрий день діду! чолом тобі бємо.

— Якого біса репетуєш та бжолі ля-
каєш — відозрав ся сердито дід. Згодом він
вернувся.

— Ага! се ти Андрію? Коли

— Приїхали ми вчора ввечері.
дня прийшли щоб поклонити ся, а
диш ся, хиба так годить ся?

— Чи я міг вгадати, що се ти
твого голосу не чув, то й не пізнав,
здоровий будь та розкажи, що на
вого?

Хлопці цілували старого в руки
гладив їх по голові.

— Щож би нового? Січовики
на Татар пішли.

— Якіб вони запорожці були,
похід не ходили.

— Пішли з Донцями в купі.

— То й добре, більше їх буде, то
ще діло піде.

— А добичею треба буде ділити.

— Така та й добича на голод
Татарах, скільки кіт наплакав.

— То не варто було й трудити

— Варто трудити ся, щоб козак
залежалось, не зледачіло.

— Треба Татар провчити, бо хоч
те, що в давнину, а всеж ся собача вір
пне нашого брата, коли лиш нагода т
ся.

— Воно й тепер так було. З ми
ської паланки приходили на Запорож

Соли приїхали жалуватись, що Ногайці жити їм не дають.

— От бачиш, що треба було... Підож-
дять хлопці тут, я вам меду винесу. У пасіку
не заходьте, бо сьогодні пчоли розгулялись,
і вас покусають. Дід пішов в пасіку, а за
ним виніс кілька кришок меду на мици-
ну. Хлопці взялись до меду. Та зараз стали
гудіти злітати ся пчоли...

Незабаром покликано їх від хутора.
Хлопці справилися з медом хутенько, подя-
кували дідові і побігли. Максим і Омелько
не могли наспіти за старшими. До того ще
Омелько спотикнув ся і впав, а через него
перевалив ся Максим. Оба добре чолмкну-
лись і стали плакати. Хлопці завергулись,
щоб їх заспокоїти. — Від хутора заєдно їх
викликали. Тоді Івась побіг передом, а Андрій
пшов поволи з дітьми.

У хуторі покмітили якусь метушню.
Сотник стояв з кількома старшими козака-
ми з села і щось з ними балакав.

— Коли ви того певні, так нічого бо-
їтесь — говорив сотник. — Хай сурмач пе-
рерубить по селу тривогу, то зараз рушимо.

Козаки відійшли, а сотник прикликав
Пануха:

— Зараз поїдеш на розїзд з двайцятьма
козаками. Чабани орду покмітили, я звелїв

трубити збір. Невеличкий кажуть загон
півночи вертає та спочивати пристане
ліпше для нас, та всеж воно — стере
Бог стереже.

В тій хвилі почулась в селі су
тривогу. В селі заворушились, ладили
і тільки на коний ждали, бо вони б
пасовиску.

Явтух побіг в конюшню, а за ним
сяток сотникових козаків. За хвилю
з відсіля в повній зброї і вели за собою
лані коні. Хлопці ледви пізнали Явту
уже не той балакучий, добродушний
га, який віз їх сюди із Січи. Запорож
всю губу. При боці шабля, за поясом
лі, а позаду довга рушниця. Спочив
мов молодик, оглянув ся поза себе,
готові і виїхав за ворота. В селі аж
тіло. Жінки прикликали дітий в хату
гнали чабани товар, вівці, коні, аж
йшла..

Козаки стали ловити коний та

— Стефане! виведи мого воро
гукав сотник, а сам пішов в хату.

Сотниківна подавала йому ша
пистолі зо стіни.

— Колиб татарва сюди вдерла
ховайтесь у кустарник на річці, в х
добро поховати. Я більше нікого н

загонеш, крім тих, що пішли з Явтухом. — Сотник
виставив на рундук і скочив на коня. — Оста-
стережене, зійтесь під божим покровом та нічого не
обійте, казали чабани, що їх небогато.

Сотник поїхав в село. Вся остала на
хуторі челядь стала зброїтись. Сотничиха
подавала з комори шаблі, рушницї, списи,
секири, з льоху винесли порох та кулі і роз-
брали поміж себе. Сотничиха ходила всю-
ди, чи все в порядку. Не видно було, щоб
взялася. Вона лиш інколи споглянула з
Явтуха. Всього на дитий, на дочку, видно лише їх
журлила ся.

Осаула Панько розпоряджував як і що
робити. Казав посїдлати конї, щоб були
поготівлю, колиб треба йти на підмугу.
Сотничиха велїла набрати води у бодні, щоб
було на поготові, колиб прийшло ся гасити
пожар.

За той час виїздили на майдан коло
церкви щораз нові відділи козаків. Сотник
розіслав сторожних на всі сторони села...

Надлетїв посильний козак від Явтуха зі
звіткою, що Татари справді рупили на
місць поміж Михайлівкою і сусїдним се-
лом Сторожинцями...

— Не знати, чи Сторожинцї рупились,
в хатї, чи можна їх взяти. Та й так ніколи гая-
го не б...

Він впорядкував свою ватагу і по
на край села, де скрились поміж верба

В селі остали жінки, старі діди та
діти. Всі ожидали кінця з тривогою. Д
вже Татари не показувались сюди. Анд
з Івасем хотіли подивитись, та сотничих
вернула їх і приказала не відходити н
з двору. — Тягла ся довга година не
тс вижиданя. Все жите затихло. Хиба
ки гавкали з дворів.

Аж нараз задудніло з того боку
пачеб від великого табуна коний.

Від села відозвалась проймаючим
сом сурма, почулись рясні мушкетні ст
далі воєнний оклик, крик і гамір. Люди
остались в селі хрестились і молились
часу до часу чути було голос сотника
лунав аж сюди. Відтак змагав ся лиш
мір, метушня, відірвані оклики...

Згодом надлетів посильний козак
щаючи усім, що Татар розбито на пороз
Люди зраділи дуже від сеї вістки.

Козак пігнав на село і по приказу
ника порозсилаю на всі сторони роз
чи часом який загін татарський де небудь
зачаїв ся. Розїзди мали їхати аж до сусі
сїл.

Тепер вже ніхто не вдержав дїтвор
хатах. Особливо хлопці пігнали в село

і поїхали всіми пішли Андрій і Івась. Та на селі небо-
гого можна було цікавого побачити. На во-
зак з високо настеленим сіном везли ране-
них. Вони мали позавязувані полотенцями
голови, руки та ноги й постогнували. Кож-
ного завезли до його оселі, знимали осто-
рожно з воза і заносили до хат. Повезли
кількох вбитих прямо під церкву. Сюди бі-
ли найблизші кривні і голосили по покій-
никах. Все те наводило сум на ціле село.

Аж згодом надіхав сотник на своїм во-
рнім. У нього була повязана полотном го-
лова. На лиці засохла кров. За ним їхала
его сотня. Сотник видавав розпорядки оса-
ди, а сам підогнав коня прямо у свій двір.
Сотничка побачивши його таким лиці ру-
ками сплеснула.

... Нічого не бійсь, жінко. — говорив
весело сотник. — Тільки мене Татарин по-
дупав, та бач нічого мені, коли на кони си-
ду: за то він сердега вже певно нікого не
власить більше.

Сотник віддав коня хлопцеві і пішов по
сиднях у хату. Прикликали зараз Микиту
з сасіки. Він взяв ся до свого діла, а сотни-
ка з дочкою йому помагали. Хлопці були
на селі. На кінці вели повязаних Татар по
хат, їх окружали козаки з довгими списа-
ми. Із заду йшло кільканайцять молодичь та

дівчат, дітий недолітків, та кремезних рубків, яких саме відбили Татарам. То татарський ясир пійманий десь далек в Україні. Народ стояв по краям вулиці і во придивляв ся сьому походови. Люди казували собі пальцями і гуторили між бою. Цілий похід пішов у двір сотника. Сотник обмитий і завязаний чистим поло стояв на рундуку, робити справу з бранцями. Зібрали ся сільська старшина: судя, описар, десяцькі, отамани. Сотник був великий. Йому подали його велику люльку закурив.

— Не довго воно, а так без люльки кучилось, начеб три дні не курив... Гей ко! перш всього зведи бранцям лати вони біляги. Бог зна від коли не їли. Чари можуть піложлати, хай вибачають...

Сотничиха пішла між бранців. Вони були знеможені, змучтані, голодні і спрагли. За сотничихою йшли наймички, несучи оберемки хліба, сушеної риби: винесли бочку молока...

— Їжте люти добрі, будь ласка — пропівала сотничиха. — а вони мов долнілі ровки кинулись на їжу. За той молотипі відпівкали своїх дітий між бранцями, пестили їх, голубили, та аж плакали з радощів. Між бранцями була якась па...

арною дочкою і малим хлопчиком. Хлопчик був так знеможений, що мов неживий лежав під вербою в холоді з заплученими очима. Мати з дочкою сиділи затрівожені над хлопчиком. Його лице замарене було болотом. Довге біляве волосся позлипалось, закудовчилось. Панська одежина була подерта. Так само обі пані були в подертих одежах з розкудовченим волоссям. Молода дівчина сиділа з нежива сперши голову на колінах. Бідна мати йшла хитаючись до керниці за водою, бо саме хлопчина отворив очі і пропонував: води. Пані озиралась чим води набрати. Хотіла набрати в пригорщу, та руки у неї тряслись... Її побачила сотничиха.

— А дайтеж хто сій пані якого корячка води набрать.

Андрій почувши се метнув ся у хату за корячком.

— Андрійку, прилич там Микиту, — кричала сотничиха йому у слід.

Сама пішла до пані.

— Не журись, моя бідна, сердешна, започинь, про дитину не журись. Я післала нашого пасічника, він певно твоїй дитині допоможе.

Від тих м'яких слів пані заридала, вона хотіла йти з сотничихою до дитини та заточилась, що мало не впала на землю.

Сотничиха піддержала її в саму пору ла. Хлопчина лежав мов неживий. А мати приніс корячок з водою, мати підвел біляву головку і напоїла. Спеченими проковтнув двічі і опять поклав ся па

— Якз вода добра — заговор польськи.

Мати припала до нього і стала ворювати пестливими словами. Сот стояла над ними.

— Ви мабуть голодні, зараз звел нести вам молока.

— Спасибі вам, хай вам Бог зац бо я не в силі, нічого у мене нема — знов заридала.

— Андрійку, хай тут принесе Г глечик молока.

Надійшов Микита: — Хто тут с ний?

— Микито, голубе, — говорила чиха, — оглянь отсе хлопця, та пора небудь.

Микита прикляк коло хлопчини його оглядати. Повів рукою по грудях, і ногах, пощупав голову, обернув гор ною і посматрив крижів та ребер, відт слухав ухом серця і довго держав р чолі.

— Нічого нема зломаного, ні скал

Він дуже знеміг ся та налякавсь..., зго-
днів... панська дитина не навична... нічо-
йому не буде... може трясця його лізьме
того що я з землі спав та на те ми пора-
мо, здоровий буде, не журись. Та ми його
зідсіля візьмемо. Найкраще йому буде в
пшихліри, бо в хаті горячо. Звели пані сот-
нихо принести яку сорочину чисту з О-
лька або Максима, щоб його передягти у
е, розумієть ся вмити його треба. Андрій-
звелю пр..., подбай, щоб вода була, а я його занесу.

Він взяв обережно хлопця на руки і
іс в пшихлр, де тої ночі спали хлопці.
Сотничиха пішла між інших бранців. Пані
алась за Микитою, а її дочка остала на
и, начеб не бачила, що довкруги неї ро-
ся. До неї прийшла сотниківна Одарка
еручи її за плече сказала:

— Ходи зі мною, тобі передягти ся як
х, геть ня тобі пматя рознесли, що голим
м світиш.

Панночка підвела очи, мов зі сну про-
улась, та не могла своєю силою з місця
итись.

Одарка підвела її.

— Де мама? де Стась? — питає наля-

— Не журись, голубко, вони безпечні.

а ти ходи зі мною у мою кімнату, я тобі св одежу дам.

А тим часом сотник на рундуку до гував пійманих Татар. До того приклика козака, що знав татарську мову.

Татари звиняли себе, що вони й на д ці не мали чіпати козацьких запорожськ осель, що хотіли туди перейти у свій ст везучи частинну добичі з Волня, що сей ме загін вілстав від головної орди та п падком лише туди попав ся...

— Відкіля ви йдете, скажуть нам ва бранці, а тепер ми попадимось зі старшино що з вами робити... Як ви гадаєте панове вариство?

— Що тут багато говорити, — обізн ся суддя. — Вони бісурмени напали хр стіянський край, взяли христіянський яс за се їх треба покарати бо вже, не поведе їх на базар продавати, як вони нашого б та, їм треба відрубати голови тай біді край

— Так буде найкраще — обізваись и лі — тай найменше клопоту...

— А я би не так казав, — говорив со ник. — Подивіть ся, скільки їх тут. Скіль би тут голов відрубувать треба: рука зомл То не лицарське діло повязаним рубати п лови. Правда, що вони нас не чіпали, бо чути було. Подумайте, скільки тут робуч

рук змарнувалоб ся. Я так гадаю: Розділім
ж поміж громаду, на кожний двір по скільки
випаде. Хай нам роблять коло хліба, бо тепер
вже пора, а в осени по роботі пустимо їх на
сі чотири вітри. З того будемо мати ще й
по користь, що не зачіпимо тих чортяк. Ко-
ли їх подратуємо, то шельми прийдуть до
нас цілим загonom, а тоді може бути нам ха-
пела. Чепш дідька з рідка...

— Розумне слово сказав ти пане сот-
нику, так буде найкраще. Хліба у нас до-
олі сього року, конячого стерва знайдець
ж, бо вони сала не їдять, горівки меду не
ють, а робучих рук треба. Півтора сотні
наших пішли з січовиками... Так буде най-
раще...

— Згода панове?

— Згода!

— Проголоси се, козаче бранцям і ска-
жи, що як би котрий поважив ся втікати, так
перемінно повисне.

Перекладач сповістив Татарам присуд
жарпини і вони дуже зраділи. Вони стали
клянутись сотником і присягати на Маго-
мета, що жаден не втече.

Зійшов ся повен двір козаків і стали
говорити поміж себе бранців.

Тепер прикликали християнських бран-
ців перед старшину. Вони стали клянутись

хапати сотника за одєжу та дякувати...

— Не нам дякуйте, люди добрі, а Господєви небєсному, що вас освободив з неволї. Те що ми зробили, зробилиби й другї козаки, бо се наше святе дїло обороняти христїянський народ від бісурмен; а ви менї скажіть, з відкіля ви?

— Ми всі з Полонного близько Острога. Нас захопила татарва у полі при сїнокосах. Село спалили, народу вибили тьму, спалили і зрабували панський двір, вбили завідчика, а його жену, дочку та дитину у полон взяли. Вони тут між нами. Наволоводили нас Господь знає куди, ми терпіли голод таї спрагу, водились ми більше тижня, та прийшлоб ся нам пропасти так, як багато нашої дрібноти заморилось, та вас Бог прислав нам на вибавленє...

— Наші козаки розберуть вас як гостий до своїх хуторів, відпочиньте, відживіть ся, а опісля подумаємо що робити треба... Гей панове товариші, а заберіть тих бідних до себе у двори, у мене також який десяток може примістити ся... А де люди добрі ваша панї?

— Нею панї сотничиха піклуєть ся.

— А який той ваш пан був? — спитав оден козак, що колись також панським підданцем був, поки на Запороже не єтік.

— Поганий був чоловік, ланциною мучив, карав...

— За те покарав його Бог, а тепер його жінка та діти під козацьким тином зали, тай то ще благодать, що у Крим не попали, а то ще гірше було би...

— Ми би їм куска хліба не дали, бо далєбі не заслугоють на те, обізвалась одна молодиця із пійманих...

— Гріх тобі таке говорити, гримав сотник. Досить для неї кари, досить. Чоловіка втратила, і з пані зробила ся жебрачкою, та потому з своїми підданцями татарськ^их падлину мусіла жувати... Я її кривди не зроблю. хоч у мене їй панства не буде...

VII.

Малого Стася передягли в одєжу Смелка. Микита напоїв його зїлем і прикрив кожухом, щоб зіпрів. Його не відступала бідна мати на хвилю. Сотничиха принесла їй свою одєжу і трохи теплої страви. Панночкою зайнялась Одарка в своїй кімнаті. Вона прибрала її в свій найкращий одяг, в мережану сорочку, зелєну спідницю, надїла на неї горсетик та ще й гарне намисто на шнєу з великим дукачем почіпила. Її гарну головку і цєлове мов лен волосє причесала і квітку почіпила.

Панночка ще не відійшла з переляку. Позволяла з собою робити, що Одарці захотілося.

— Якаж гарна з тебе дівчина — говорила Одарка, відступившись трохи та приглядаючись на віддаль. — Далєбі, що й рідна мама не пізнає... Ой лишенько, булаб і забула; Таж у тебе черевиків нема. . твої підрались геть, підожди голубко, є в мене зайві і черевики і паньчішки, усе, тобі дам, лише не будь така мов мертва. Та дякуй Богови, що тебе з татарського пута освободив, гіркаби тобі доля була. Біда нашій сестрі у татарську неволю попасти. Тебе би відлучили від матери від братчика, та якому грепоганому Туркови у гарем продали. А як тебе звуть, панночко.

— Я звусь Марилька...

— Себ то по нашому Марійка, таг. я тебе і звати буду, бо тамто чогось мені не складно вимовляти... У тебе батько є?

— Його Татари вбили — говорила Марилька тай розплакалась.

— Так йому було на долі написано, хай з Богом спочиває, та ти сердешна не плач, шкода твоїх сліз, ними його із мертвих не воскресиш. . Кілько то наших козаків гине, та щож діяти?... Ну, не плач бо, перестань.

Одарка припала до неї обняла за шию і стала цілувати...

— Натягни ще паньчішки мої і черевяки я тебе до мамі твоєї поведу. вона в ши-хліри, коло твого братчика. А як його звуть?

— Стась...

— Я не знаю, як воно буде по нашому, та я поспитаю батенька, він усе знає. Ви певно Ляхи будете...

— Так ..

— Ну, все одно, коли ви лиш хрещені, то у нас між козаками біди вам не буде... Ну, тепер, Марійко, коли ти так гарно прибралась, я поведу тебе в світлицю та батькам покажу... Одарка взяла Марійку під руку і повела у світлицю. Тут сидів за столом сотник і частував старшину медом. Сотничиха припрошувала гостей.

— Матусенько, поглянь, се моя нова подруга, зовіть її Марійкою.

Усі подивились. Дівчина виїшла на причуд гарна...

— Здорова була, панночко, — привітали її всі.

Сотничиха поцілувала її в чолочку.

— Булиб за тебе, небого, Татари взяли великі гроші, — каже судія, дивлячись на її вроду, а сотник перебив:

— А тапер хай вибачать, бо не візь-

муть... Чи ти дівчино їла що небуль сьогодні, бо з сих цяцьків, що на тебе Одарка починала, ситою не будеш.

— Яб хотіла маму побачити — говорила Марійка, вже по українськи.

— Ляшка, а по найпому добре балакає — відозвав ся дядько Явтух, що сидів постолю зі старшиною і попивав мід...

— У мене була пістунка із Українців та я від неї навчила ся.

— Ходи, поведу тебе до мами — казала Одарка і повела її за руку у шпихлїр.

Челядь що стояла на дворі і не пізнала тепер тої обідраної бранки татарської...

Зближаючись обі дівчата до шпихлїра стрінули діда Микиту, що саме виходив від хорого хлопчика.

— А як там з ним? — питає Одарка.

— Нічого, здоровий буде. Вже пріє по липовім цвіті, а се знак, що й трясці не буде — відповів дід на ходу у свою пасіку. Марійка від того дуже зраділа....

Панї дуже здивувалась, побачивши свою доню в таким одязі.

— А ви, мамо, як передяглись? — спитала Марійка, побачивши свою маму одягнену в убранє сотничихи та ще з повязаною хусткою на голові.

Обі посміялись із себе, перший раз смі-

ялись від того нещастя, яке їх стрінуло.

— Слухай, Марійко — говорила Одарка. — Коли ти чого небудь забажаєш, зайди до мене у кімнатку. Одарка відійшла.

Марійка присіла біля матери на сінї:

— Які вони всі добрі для нас — заговорила перша Марійка, — як вони нами піклують ся мов рідні...

— А я перечувала, що воно не так є, ні все говорили, що то народ дикий, безсердечний, що вони до нічого більше не вдались, як у полі на панщині робити або рабувати, а воно ось що... Як ми не раз против них грішили, що з ними пани на Україні не витворюють, а воно ось що показує ся.

— А перечувала, що воно не так є, як говорили про них наші. Нераз я плакала, як покійний тато казав їх за що небудь тяжко карати, карати без серця та милосердя.

— Про батька не яло ся тобі, доню, говорити слів догани. Він так робив, як усі пани робили, бо всі тої думки, що Українців можна удержувати в послуху гострим поступованєм, не попускаючи їм в нічим на оден волос... ,

— Та вжеж, воно треба було провирити, як воно є. Кілько то сліз пролито було і за се мабуть нас Бог скарав, і ми тепер діди...
Віддячив ся — 5

Марійка закрила лице долонями і заплакала.

— Ніхто Божих шляхів не провідає... Коли се була кара, так ми свої гріхи спокутували.

— Дай Боже, щоб се був край нашій біді...

Тим часом на дворі було дуже гамірно. Бранців християнських остало небогато, бо розібрали їх козаки по своїх хатах. Челядь стояла гуртками і розказувала всілякі пригоди нинішнього дня. Поміж ними вертілись Андрійко з Івасем, щоб розвідати про те, чого самі не могли бачити. Їм жаль було, що пані сотничиха заборонила їм віддалятись від хати. А люди розказували собі, як Чабан Омелько їдучи за кіньми, покмітив в степу татарський табор, як він не показуючи нічого по собі полипив коні на божу волю і завернув що сили в село, щоб звістити людей про небезпеку. Оповідали відтак, як справно Явтух їх підглядав, як повзав гадюкою під сам табор, поки не розвідав усього, чого йому було треба. А вже найцікавійше було, як пан сотник із своїми козаками вдарив з боку на втікаючий татарський табор, як вгнав ся в середину перший на своїм воронім кони, як рубав завзято. Хлопці чуючи се аж горіли з радощів та жалували, чому вони ще не козаки і не можуть ворога бити.

Від того часу плило жите на хуторі сотника Жмута так одноманітно, що й говорити нема про що. Послідню пригоду стали люди забувати. Лише хлопці малі вигадували по селу ігрища в татар та козаків.

Настав відтак оден тиждень слоти. Дощ падав день у день. Тоді хлопцям страх навчилось, а сотник звелів собі відчитувати мшпеї, які дуже уважно слухав. У ті дні заходили до нього козаки сусіди, приходив місцевий священик, і вчитель. Сиділи у хаті, а Андрійко читав книжку про святців божих своїм дзвінким голосом. Инколи проводив вчитель кращих хлопців із своєї школи, приходили два поповичі Таяс і Пархомій, яких вчив батько дома, і виручали Андрія, коли змучив ся. Сиділи було так довго в ніч. На дворі хлюпав дощ, небо зайшло хмарами, а вони усі сиділи в хаті. На прикінці сотник частував гостей медом і тоді розходили ся по домівках.

Слота тревала цілий тиждень. По вулицях стало болото, річка мала повні береги води. Слота дуже людям надоїла, бо то вже і хліб з поля було час збирати. Люди споглядали на небо і всіляко ворожили.

Аж по тижни став подувати вітер. Хмари рідшали. Місцями показувались полоси голубого неба, инколи блиснуло сонце ясним

промінем. У вечер хмари понесло геть і на чистому небі показалися ясні зорі. Таку новину приніс козак у хату сотника, де опять зібрались слухати слова божого.

Від того усі зраділи. Кождий міркував, до якоїби роботи взятись йому завтра. Робота в полі дуже припізнілась.

— Не знать, як людям догодити — говорив священик. Иноді така посуха, що годі діждати ся водиці небесної, а иноді знова таке ллєть ся, що на цілий рік би стало.

— Все те від Бога — обізвав ся вчитель — а чоловік, щоб який мудрий, того не переїначеть.

— А воно є такі мудрці, що хмару тягне або відверне...

— Не говори так, Пархоме, — упомінав пан-отець — нема таких мудрців, се одному Цареві небесному таке можна...

— Що ні говорить, пан-отче, а такі люди є. Мій покійний дід розказував, що такого знахора знав і його чудеса на вічи бачив...

— То сей знахор напевно з чортом покумав ся, се чоловікови не під силу...

— Того я не знаю — продовжав Пархом — за се покійний дід нічого не говорив. А каже, таке: було, як наближаєть ся чорна хмара, той чоловік — я забув його імя —

вийде на поле без шапки, ходить границею наших піль і якісь молитви відмовляє, руками вимахує, та такий тоді, що не приступай та не чіпай, він начеб нічого не бачив, не чув. Ходить так, аж цілком знеможе ся і таки де небудь на межі між ланами мов неживий впаде. А хмари колотять ся, мішають ся, в них клекотить, начеб вода варила ся, а відтак геть завернуть і підуть боками... То сей чоловік таку працю звичайно опісля відлежав, не міг ні рукою ні ногою рушити... А се, що ви кажете, буцім то він з чортякою покумав ся, то неправда.

То богомільний чоловік був, у церкву як слід ходив...

— Мовитвою щирою та твердою вірою можна усього дознати — говорив священик.

Ісус Христос, наш спаситель глаголе до апостолів своїх: колиб у вас на стільки віри у серцю, як гірчичне зернятко, ви би одним словом цілі гори з одного місця у друге переносили та переводили...

--- Вже ви за чортяку куме і не говоріть, він на те є, щоб людям пакостити, а не помагати....

— А часом то й чортяка людині віддячить ся — говорив козак Прокіп Задерний.

— Мій покійний батько розказував, що

у давнину, під Каневом у балці над Дніпром запорожець жив. Він з чортом не знав ся, але знав таке, що чортяку побачив. Бо то не кожному чоловікові се можна. То є таке сало, не знаю з чого воно береть ся. Помажеш ним око, так зараз і бачиш усю чортову сімю.

Такого сала той запорожець звідкись роздобув. Йде він раз над Дніпром на рибу. Аж глянь над болотом в очереті чортяка сидить. Старий чорт був, а такий збіджений, обдряпанний, аж жаль було глянуть. Сидить той задумав ся. Аж гульк із очерету вовк виходить. Покмітив чортяку тай закрадаєть ся. А відомо усім, що вовк чорта так схрупає начеб ягня. Так, так. Чорта або св. Юрій громівкою вб'є, або вовк зість. Без того, то вони так би на світі намножились, що нашому братови не булоб де жити. А св. Юрко, то так начеб осавула над вовками. Він ними розпоряджає, а вони його слухають.

— Та ти, Прокопе договори вже раз, що з тим чортом стало ся?

— А нічого не стало ся. Лише що вовк ладив ся до скоку, а запорожцеві жаль стало, та як не гукне: — Бережись, чорте! А чорт іно оглянув ся тай гульк у болото. Вовк завернув і пішов у ліс.

Згодом якось, у ту сторону Ляхи зай-

шли. Вони тоді розбили козаків і брались
геть винищити козацький рід. Розіслали по
Україні команди, що за козаками усюди ню-
пили. Дізнались Ляхи і за того Запорожця.
Оточили балку доверху і вже булиби його
піймали. А запорожець сидить собі у своїй
землянці і нічого не знає. Приходить до нього
пан у хату:

— Здоров, козаче!

— А здоров!

— Ходи на зорі поглянуть...

— Як там зорі, на що вони мені?

— Ходи козаче, не гай ся. Ляхи балку
обступили, живого піймати тебе хочуть...

Запорожець виходить на світ, рушниця
у нього в руках. Йде в оден бік балки —
Ляхи, у другий бік, Ляхи. А панок все за ним
слідком та посміхається:

— Ну, кудою втечеш, козаче?

— Бачу, що нікуди мені втечи. Прий-
деть ся загинуть, та не дешево продам я своє
житє. — Він подав ся у землянку, щоби звід-
сіля оборонятись та тут загинуть. А панок
йому:

— Я тебе ізбавлю, — каже.

— Не твоя сила. Так мені і пропадати...

— Ні, не пропадеш, сідай мені на спи-
ну...

— Запорожець гадає собі: їздив я на

ріжних конях та ще і на панови попробую.

Поліз він панови на спину, чепивсь руками за шию, підобрав ноги, а пан як свисне собою в гору, аж під хмари, і так заніс його аж під саму Січ і там його посадив.

— Порадь собі сам тепер. моя сила на Січ не може.

Запорожець бачить вже, з ким діло, тай каже: — Спасибі тобі антипку. що від загибелі вибавив, та коли ти гадаєш, що я за те тобі душу свою запишу, то нічого з того, краще занеси мене назад у балку, хай мене краще Ляхи замордують...

— Нічого я від тебе не хочу. Я лише за те тобі відплатив ся, що ти мене від вовка остеріг. — І з тим словом чортяка мов під землю провали вся... а запорожець помандрував у Січ...

— Не пристойно нам такі речи слухать — говорив священик. краще ми скажім господареві: доброї ночі і ходім во свояси...

На другий день взялась дуже гарна погода Сонце світило від самого ранку. Люди ладились з косами та серпами у поле. По цілім селі чути було клепанє кіс. Ладили вози Дітвора вийшла гурмою на вулиці, ступала по калюжах води, згортала свіже болото і робила буханці, вареники...

Як вже сонце підійшло вище, село о-

пустіло. Остались лише діди немічні і жіноцтво з діворою.

Січовим школярам не було ніякої роботи. Вони зайшли на попівство і стоваришувалися з поповичами. Ходили разом ловили рибу в річці. За ними йшли слідом Максим, Омелько та малий Стась, якого прозвали Остапом. Пані зразу не хотіла хлопця від себе пускати, та він так напирився, що годі було його здержати.

Марійка товаришувала з Одаркою. За те пані не знала, куди дітись. Козацька простота її разила. Вона була, що правда, до усіх приязна, та не могла зі своїм теперішнім положенням зжити ся. Завважала се пані сотничиха. Зразу думала, що се задля не-сміливости і старала ся паню осмілити до себе. Згодом пані дала її лізнати, що пані-шляхтянка, то не те, що козачка.

Одного разу зачула сотничиха, як пані докоряла дочку: — Ти до краю спростачієш та козачкою станеш, що ніяк тебе у наше товариство повести.

Сотничиха сказала про се чоловікови.

— Хиба я не бачу? При найблизші нагоді звелю відвезти їх у Київ, хай самі про себе промишляють.

А хлопцям було тут наче в раю. Сотник звелів Явтухови вчити їх їздити на ко-

ни, „щоб козацькі діти не марнувались”. Тепер вже і про Січ забули і радіби тут на все остати. Кілька разів їздили з нічліжанами у степ, возили з поля хліб, а час минав стрілою.

Наспіла пора відїзду. Сотник звелїв Явтухови відвезти знов хлопців. Тоді окрім воза на яким їхали, навантажили другий усякою провізією для школи. До того ще сотник дав Явтухови капчук з червінцями для шкільного отамана січового.

Всі дуже щиро пращали школярів. Сотничиха мов рідна мати супроводжала їх, а панна сотниківна понадавала повні пазухи горіхів, медівників та пряшків, щоб у дорожі було що їсти. Стара Горпина аж заплакала пращаючи їх. Вона засібно голосила, що їх більше вже не побачить, бо їй сього року вмирати прийдець ся.

Навіть пані з дочкою та синком вийшли хлопців пращати.

— Тями, Андрійку, — гукав сотник з рундука — на рік прїїзди знову та приведи зі собою того кучерявого баранчика...

Дорога на Січ відбула ся без жадної пригоди. Тепер степ трохи не так виглядав. Лани блищались стернею, трава місцями покосена, а далі зісхла від сонця встелювала степ сірожовтою соломою...

VIII.

Вернувши на Січ, застали вже козаків, що у похід ходили. Похід повів ся як слід, козаки навіть не йшли до Криму. Покарали добре степових Татар, побили, набрали табунів коний. Відтак мурза тої орди заключив з козаками мирову і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чіпати. На тім похід і скінчив ся.

На Івася чекав нетерпеливо дядько Касян. Стрінувши хлопця трохи його не задавив в обіймах, так дуже радів.

Для школярів началось звичайне життя у школі при науці, серед таких самих обставин, як і перше.

Минуло так п'ять років. Що року, приїздив за ними Явтух і забирав їх у Михайлівку. По п'ятім році Андрій вийшов із школи і перейшов до козаків, себто до тих, що ще козаками не були, а під рукою козаків старших вчили ся козацького воєнного ремесла. Та мимо того він не перестав дружити ся з Івасем і вони нераз нагадували собі, як то гарно буде, як вони стануть козаками товаришами і тоді по козацькому звичаю заприсягнуть собі у церкві побратимство. Молодики ходили з козаками і не-

далекі походи, а коли молодикови повелось доконати щось таке, чого від нього не вимагало ся, тоді товариство приймало до гурту, і час його молодництва переривав ся.

Січові козаки робили всіляку службу для Січи. Ловили звіря, рибу, їздили на розїзди, на посилки, перевозили людей через ріку. Андрійка передали під руку старого перевізника Охрима Хвоста, длятого, що він добре знав ся з водою.

Одного разу приїхало на Січ посольство московського царя. Було кількоро знатних людей, а між ними думний дяк Фома Васаров. Він привіз Запорожцям багаті дари і упоминки. Цар просив козаків, щоб дали йому військову поміч.

На Січи був звичай приймати послів від чужих держав з великими почестями. Тож і тепер кошовий батько вирядив їм на зустріч старшину козацьку. Посли стояли на другім березі ріки. Старшина козацька зійшла на порон і перевізник відчалив від берега. При обслузі порома був і Андрійко. Він бачив усе, мав нагоду придивити ся цілій церемонії, повитаня. Московські послы були одягнені в довгі халати з шовкової золотом тканої матерії, в великих кінчастих шапках, рамованих дорогим соболевим футром. Козаки у гарних оксамітних контушах, в сапано-

вих чоботах на срібних підківках з шаблями та пістолями за поясом вийшли на беріг і подались до московських шатрів. Тоді вийшли і Москалі та стали собі обопільно кланятись. Андрійко бачивши тих бородачів, та прирівнюючи їх до гарних, складних козаків з чисто обритими лицами та головами з довжезними вусами, сміяв ся в кулак. Москалі у своїх халатах були неповоротні. До того вони держались з такою повагою задерши голови в гору, начеб їх хто на коли настромив.

Наговоривши собі цілу копицю чемностий на повитанє, пішли всі до ріки. Козаки пустили гостей на пором. Відтак відчалили пором від берега і він помчав ся на ріку...

Не знати звідкіля взялась на річці більша філя. Вона закрупила пороном і обернула його боком. Керманич запер ся кермою і вона зломила ся а пором поплив безвпинно долі водою.

Тоби ще нічого, та на противнім березі, куди саме рвуча вода несла пором стояла над берегом камінна скеля. Заходила небезпека, що коли філя ьдарить пороном о скелю, так під: він неперемінно в драбезги і всі потоплять ся. Порома не сила було здержати. Козаки поскидали контуші, повідпинали паблі і ладились скакати у воду. А що зроби з Москалями? Ледве, чи вони знають

ся з водою, та чи дадуть собі раду. Москалі дуже налякалися. Вони знали, що приходить ся їм послідня година. До того ще оден керманич, що хотів веслом здержати пором, втратив рівновагу і пірнув у воду. Заки його голова показала ся на верх води, пором був вже далеко...

Тоді Андрій скинув з себе свиту, сорочку і штани, поскакав на перед порома і скочив у глибоку воду. Усім здавало ся, що він хоче втечи від небезпеки. Андрій тимчасом показав ся на верх води і плив що сили до берега. На його плечу видно було линву, що одним кінцем потапала у воді, а другим була привязана до порома. Андрій плив дуже швидко до берега. Доставши ногами дна, він хопив линву обіруч і з тяжкою бідою, поки линва не напружилась вийшов на беріг. Він став з усеї сили тягнути пором до берега. Та вода була дуща від него, і булаб його неперемінно потягнула до себе. Андрій йшов берегом, держачи все линву в руках, поки не натрафив на березі грубезну вербу. В одну мить завинув линву за пень верби, та ще обкрутив кінець довкруги грубої гіляки. Пором задрожав так, що московські послы аж попадали і став колихати ся. Було се яких пятьдесят кроків від тої небезпечної скелі. Андрій став що сили кли-

кати помочи. Козаки бачили з берега, що діє ся, та ніхто не знав, як сему порадити. Всі були певні, що не минути поромови скелі, та що прийдець ся їм напевно загинати. Тепер бачучи що стало ся, козаки стали бігти що сили до того місця. Десяток сильних рук чепили ся ливни і стали притягати пором до берега.

— Як ти хлопче називаєш ся? — спитав старшина Андрія, що стояв на березі голий, та важко дихав від утоми.

— Перш одягну ся, а опісля скажу, — говорив Андрій.

Він скочив на пором, трохи по дорозі не перевернув товстого московського посла і став одягати ся.

— Та се Андрій Грушка, новик, що йно перед роком січову школу покинув, — говорив керманич...

— Грушка? ого-ж! Твій батько на морю загинув, славний козак був, під Очаковом, тямлю добре — ну в батька ти спяку вдав ся, та нам життя вратував... спасибі синку, — старшина погладив його по мокрій голові.

— Какой маладец, спасібо Андруша. Как тебя зовут Груша? так лі?

— По вашому либонь груша, а по нашому таки Грушка...

— Всео равно, любезний мой. Пані-

маєш ти, що зробив? Ти спас життя верних дітей восточною царя.

— Або я знаю чиї ви діти будете, спас, чи не спас, а зробив як слід було, коли керма зломилась.

— Харашо мальчик, ми тебе цареві пожалуєм.

— Та чого мене жаліти, коли мені нічого не стало ся, — говорив Андрій сміючись... Колиб я втопив ся, то й вам так би було, і не жаліли-би...

Козаки стали сміяти ся.

— Как он резко возражает! — говорили Москалі — какая дьорзость!

— Не дивуйте ся ваші милости, він не вгайбрав як слід вашої річи — оправдував старшина.

Посли поглянули по собі, а далі стали скидати гроші, які оден хотів передати Андрієви.

— Спасибі вам панове, я не візьму, мені не треба, за гроші я у воду не скакав.

— Візьми Андрію, а то обидять ся, вониж послы великого царя, се вони тебе нагороджують.

Андрій взяв гроші та впустив у свою кишеню.

— Спасибі вам мої добродії за почесне,

і здорові будьте — він хотів йти, та старшина задержав його:

— Тобі слід хлопче поцілувати їх в руку.

Андрій від нехочу обійшов всіх Москалів цілуючи їх чергою по руках.

— Ти грамотной? — питає думний дяк.

— Я скінчив січову школу і знаю грамоту добре...

— Ми возьмьом тебе в Маскву, мальчик, — говорив думний дяк.

— Спасибі, я з Січи не піжду, — відрубав Андрій і пігнав до пристані.

Тут обступили його зараз козаки і стали допитувати ся, що і як.

Тимчасом посли пішли у Січ. Із січових валів гримнула гармата на повитанс великих гостей. На стрічу вийшов кошовий батько і по повитаню повів гостей в хату. Сюди позносила челядь скрині з подарками для Січи від московського царя. — Коли кошовому розповіли сьогоднішню пригоду, він каже:

— Бравий хлопець у свого батька вдався. Як гадаєте панове, йогоби слід у козаки вивести...

— Молодий, але проворний та розумний з біса. Я тямлю, як кілька літ тому школяра товариша з топелі виратував...

— Приклич його сюди, — каже кошовий до посильного козака.

Побігли до перевозу за Андрієм.

— Ходи небоже, кошовий кличе.

— А то чого?

— Не бій ся, бити не звелять..

Андрій пішов так, як стояв. Кошовий подивив ся на него, оглянув:

— Мені здавало ся, що то ще дїтвак, а то козак мов дубок. Слухай хлопче: за се, що ти сьогодні зробив, що тільки людям жите вратував, і то послам великого царя православного, ми тебе в козаки — товариші переводимо. Ти підеш до переяславського куреня. Одежу та зброю видасть ся тобі з січової скарбниці. ти заслужив на се...

— Спасибіг ясновельможний пане за честь, спасбі і за подарки, та в мене є свої гроші не то що на одержу, але ще й коня за се куплю...

— Ов! а звідкіля ти гроший роздобув? У похід хотив, що?

— Ні, отсі добродії мене, як вони кажуть пожалували, та гроший богато дали за те, що трохи в воді замочив ся...

— Так буде як я кажу, а гроші сховай. Тобі треба до куреня вкупити ся та товаришів як слід похастувати — ну йди з Богом. Коня поки що тобі не треба. Твоя доля не

на коні, а на байдаку, ось що. Ну, йди собі з Богом, та зайди в канцелярію, щоб тебе у список замістили...

Андрій не чув землі під собою, так радів. З канцелярії пішов у складню січову, де видали йому одяг і зброю. Зараз і передягся. Надів шкіряні чоботи, широкі з матнею штани, надів зелений жупан, підперезався цвітистим поясом, припняв шаблю і надів високу овечу шапку з червоним діом. Пробував покрутити вуса, та його ще не було, бо йно що мох засіяв ся. Перш усього пішов в школу. Колишні товариші зразу його не пізнали, а далі дуже зраділи, обступили його довкруг та стали випитувати. Івасеві аж очі світилися з радощів:

— Така пагла переміна з тобою Андрію, скажи, як воно стало ся?

— Нічого, сьогодні я Москалів з топелі виратував. Напим булоби нічого не стало ся. Я знаю, вони булиб поскакали у ротай виплили, але довгополим москалям булоб капут...

— І за се тебе в козаки перевели?

— Не тільки те, ще Москалі добряги цілу пригорщу червінців дали.

— Ну, тепер хлопці, здорові будьте, я опісля до вас зайду, тепер мені до куріня пора...

— До переяславського...

— Там дядько Касян Бистрий записаний.

— Я се добре знаю і тому мені би його поглядати треба.

Андрій відійшов бадьорно. Він підпустив шаблю так, що аж по землі волочилась. Хлопцям трохи очі не повилазили, так дивились за своїм колишнім отаманом. Андрій стрінув на базару Касяна.

— Ах ти дїтваку коханий, чував, я чував, та шукаю за тобою усюдечка, де ти пропадав? Ходи-ж хай тебе обійму...

Касян обняв кріпко Андрія та вицілював сердечно:

— Ось воно як, не давно такий дїтбак, що на руках його носив, а тепер: дивіть на него. Ну, хай тебе ще раз чоломкну. — Ага! У який курінь тебе записали?

— У твій дядьку, у переяславський...

— Я тобі тепер не дядько, а товариш — ходи я тебе проведу... Ти знаєш козацький звичай?

— Знаю.

Пішли до куреня. На дворі на приспідів як раз курінний отаман Панько Кабиця з осавулом і кухарем.

— Кланяюсь тобі батьку отамане, ново-

го товарища привів. Кошовий призначив.

— Яке діло кошовому до нашого куріня? Сюди головусів не приймаєть ся. Йдіть собі до шкільного куреня, там вас певно го товарища привів. Сюди його кошовий приймуть...

— Та ти батьку не гнівись. У школі ми вже побували, а тепер отсей мій товариш таке гарне діло зробив, що йому старшина дальший час новицтва подарувала, та в козаки вивела.

— А щож він такого великого сьогодні зробив?

— Московських знатних людей від топлі спас.

— Саме тому не приймаєть ся, — говорив осавула, — хайби вся Москва втопила ся, не треба було ратувати... Отаман став під вусом підсміхати ся, а далі питає:

— Щож ви дасьте, за се, що молодика у наш курінь приймемо, наш курінь не аби який, на всю Січ славний.

— Дамо, на скільки нас стати, — говорив Касян кланяючи ся, — всі гроші дамо, що від Москалів добули...

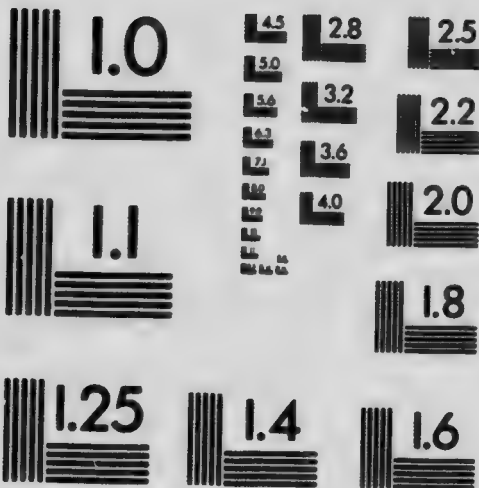
— Ну. глядіть, аби чого не затаїли, а то проженемо.

Андрій знав добре, що се лише така

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 286-5989 - Fax

церемонія, що його не можуть не приймати.

Він взяв всі гроші і висипав курінному кухарови у пригорщі...

Кухар пішов зараз на базар, купити чого треба, а отаман узяв Андрія за руку, посадив біля себе, та став приязно з ним балакати. Отаман знав добре його батька.

— У тебе Андрію, є ще яка рідня на Україні?

— Господь святий знає, про се нічого батько покійний не згадував...

— Ти ще дїтваком був, коли покійник загинув, та я знаю, що в тебе сестра була. Анною звала ся. Вона була далеко старша від тебе.

— Я її не зати́мив в на́пій хаті.

— Вона давно перед тим, заки ти вродив ся, вийшла заміж...

— Ледве, чи я стріну ся з нею. Прийде́ть ся на завсі́гди лиши́тись сиротою, та ще й без роду...

— Не ти оден, така наша доля всіх. За се хай Січ заступає тобі усьо і батька й матір і рідню...

В ту хвилю надійшов Івась з Максимом. Івась був дуже сумний.

— Здорові були, — говорив отаман, — сідайте, та гостями будьте, се певно твій брат...

— Брат, та приходить ся розлучатись з ним...

— А се що? — питає Андрій.

— Ось воно що. Батенько розвідав від козаків, що я вирвав ся з татарського пута та на Січи живу. Батько переказував, щоб я або Максим до дому вертали. Він сердега нездужає, та перед смертю хоче когось з нас при собі бачити...

— Мені їхать не можна, — каже Максим, — бо мені ще не забули задля чого я втікати мусів, мені би нани того не подарували. Івасеві инше діло. Його не поволі татарин захопив...

— Треба мені їхать, — говорив Івась. — Батькова воля свята і треба її шанувати...

— Так воно повинно і бути, — говорив отаман. — Четверта заповідь господня наказує батька слухати...

— Якже ти Іване поїдеши сам? Така дорога, степ...

Ось як ми обмірковували, — говорив Максим. — За кілька днів вертати ме московське посольство. Кошовий доставить їм який десяток козаків для безпеки. До них прилучить ся Івась. Коня я йому сам роздобуду. Посли поїдуть до московської границі на Путивль.

— Мені здається, що дорога вийде туди на Лубни, то до Гаврилівки вже недалеко буде, і потрафить хочби й сам...

— Ти Івасю вернеш ся? — питає Андрій.

— Як іно не загину, та Ляхи мене не вб'ють, так певно верну ся, панщини роботи не піду, коли хочеш так і побожусь хрестом святим. Колиб не батенько, я би звідсіля не рушав ся.

— А мені не судилось бачить його на сїм світі, — сказав сумно Максим.

Посли вертали аж через тиждень. Кошовий наділив їх дорогими подарками, як тоді було в звичаю і вивів аж над ріку. Для безпеки дав їм на сторожу двайцять козаків. До тої ватаги пристав і Івась Черноусенко. Максим дав йому коня та приладив харчів на дорогу.

За рікою пустились в степ. Посли їхали на возах. Козаки їх супроводжали.

Поки їхали в межах запорожських, Москалі відносили ся до козаків як так ввічливо. Та чим далі, вони ставали гордими, а до козаків відносились грубо та непривітно, називали їх хахлами.

Осаула, що проводив козаками ледви здержав своїх козаків, які збирали ся при

нагоді вибити Москалів та лишити їх самих. Осаула мусів часто пригадувати їм, що кошовий наказав супротив того посольства.

— Колиж воно годі видержати. На таку зневагу то аж рука звербить, так би йно хляснула по пиці.

— Найкраще до їх нічого не говорити, та не відзиватись, уговорював осавула.

— Як не відзивати ся, коли ся погань сама у вічи лізе. Ти йому подай се та те, послужи.

— Хиба-ж справді ми їх хохолі, чи що?

Напруженє зростало з кожним днем. Одея з челяди московської раз на нічлігу став сварити ся з козаком, а відтак вдарив його нечаяно в лице. В туж мить ксзак хва- тив кацапа за бороду, та давай кулакувати по пиці, аж його спосочив. Йому скочили другі з помочію. Козаки обстали опять за товаришем і счинилась така метушня, що Господи. Не можна їх було розірвати, що не робив осавула. Щастє, що до шабель не взя- лись, а таки так завели кулачню, перемогли Москалів і здорово побили. Думний дяк став козаків лаяти по московськи, а відтак при- кликав осавулу:

— Слухай ти проклятий хахол, еслі ти не здержиш твоїх разбойнікоф, так я тебе

морду разобю, галаву одсеч прикажу, панял, дурак? тепер пашол вон!

Осаула закипів увесь і вдарив рукою по шаблі:

— Ваша милость не важ ся мене лаять, бо як ти мені кажеш дурак, то я тобі скажу: ти кацапська свине, я тобі не хахол, а мої козаки не розбійники а лицарі. Тепер питаю, чи ти мене зрозумів? Поки ти мені звелиш голову відрубати, то ми вас усіх кацапів рознесемо на шаблях. Ти краще прикажи своїм хлопам, щоб з нами краще поводитись, і нас не зневажали, а то далєбі полишемо і вернемо ся, а ви їдьте собі самі, хоч чортяці в зуби...

Думний дяк не сподівав ся такого завзятя від простих людей. У Московщині він би приказав всіх що найменше добре вибити нагайками, бо там самі кріпаки. А тут чого доброго, то як покинуть, не тяжко буде в пута татарські попасти... Він зараз примирнів і став говорити ласкаво, а одного закрівавленого слугу, що прийшов скаржитись, вибив по шиї...

Козаки зібрали ся зараз і врадили так: Кошовий звелів їм пильнувати послів, щоби їм що лихого не стало ся.

Ми так будемо робити, та ми не є на те,

щоб їм служити. Отож, братці ми тепер від Москалів здалека. Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, розвідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють.

Від того часу козаки держались здалека. Окремо пасли своїх коний, окремо собі їсти варили. На ніч розставляли довкруги Москалів вартових, а більш нічого. Що довгий подорожи заїхали поміж оселі. Села траплялись що раз густійше. Тут вже розпочинала ся слобідщина. Щастем переїздили через Гаврилівку. Івась пращаючись з козаками аж заплакав.

Як йому представилось рідне село по тільки літах? Сюди рвалось його серце і билось радісно. Віхав в головну вулицю поміж хати. Він стрічав людей, та не міг нікого пізнати. В селі було пусто, бо то робучий день був і люди робили на панщині. Івась покмітив велику різницю поміж своїм селом, а Михайлівкою. Тут убожество, біднота аж кидалась в вічі. Хатки убоженькі з малесенькими віконцями, з поваленими оплітками. Не було нігде видно дітей. Івась переїздив біля великої корчми, що стояла при шляху. Під коршмою при столі сиділо кількох двораків і пили мід. Їм услужував патлатий жид. — Івась нагадав свої дитячі

літа і порозумів відразу, чому дівтора поховала ся.

Дворакн завважали Івася і стали до него кликати:

— Гей ти, хлопче, що ти за оден, сюди ходи.

Та Івась не послухав. Потис ксня і почвалував далі. Йому шильно було до батька. Він тямив де батькова хата і поїхав туди в бічну вулицю. Та немало зчудував ся, коли з хати вийшла зовсім йому незнакома жінка.

— Слухайте тіточко, будь ласка скажи, чи ту живе Стефан Чорноус?

— А нащо тобі його?

— Се вже моє діло, нащо, — а лише скажіть.

— Нема його тут, тепер тут посадив оконом другого підданця, бо Стефан не може панщини робити...

— Та кудиж його нелюди діли? — спивав Івась, крізь сльози... — як так можна, се-ж його була хата з діда-прадіда

— Ти не мудруй, аби чого не договорив ся. Се була панська хата і її віддали тому, хто може робити...

— Та скажіть, будь ласка, де Стефан тепер живе?

— Їдь край села, там одинока хатчина

стоїть, там його знайдеш.

Жінка була якась непримітивна, ворко-туха. Івась поїхав далше з розбитим серцем. Йому жаль було батька, хоч його ще не бачив. Він певно не має що їсти, коли робити не може. Добивсь на краю села до одної хатки. Вона виглядала на хлів більш чим на хату. Ціла у землю запала ся, лише віконце виглядало над землею одно однісеньке. Двері до сіний поколені, викривлені стіни похилились, на обідраній, до того з дірами стрісі росла буйна трава. Івась зліз з коня і припняв його до одного кола, який остав ще з колишнього силітка.

З бючим серцем відчинив двері і увійшов до темних сіний. Звідсіля зайшов до ще темнішої хатки. На дворі було вже по заході сонця. Як скригнули хатні двері із за печи обізвав ся слабкий голос хорошего чоловіка:

— Хто се?

Івась задріжав цілим тілом.

— Чи тут живе Стефан Черноус?

— Тут, а чого тобі чоловіче треба?

— Батеньку мій сердечний, єдиний, — закричав Івась і кинув ся до батька — яж син твій Івась.

— Боже великий! Слава тобі! Перед

смертю тебе дождав ся, голубе, виплакав я очи за тобою... Старий обняв сина і став дуже плакати... Івась не міг теж сліз здержати... Держались так в обіймах довшу хвилю...

— Ти певно голодний мій синку, а я не маю тебе чим небудь прийняти.

— З того й живу, що добрі люди скинуть, принесуть кусок хліба мов старцеві, яка молодиця змилуєть ся та глечик молока принесе та тим і живу, мучу ся, та Господа благаю, щоб змилував ся, та вкоротив мої тяжкі муки..

— Не журись батечку, я трохи дечого привіз із собою. Ось я зараз. Чи можна мені коня у сїнях примістити?

— Так ти на кони приїхав? А звідкіля?

— Усе розкажу по порядку, ти підожди!

Івась вийшов на двір і привів коня у сїни. Відтак назбирав у сїнех сухого бадилля, приніс до хати, викресав огню і розвів огонь. Старий зсунув ся з печі на хату і при світлі став оглядати давно невидану дитину. Івась взяв ся варити вечеру. В його торбі було троха борошна, сіль, сало, кілька сухарів і щопняна каша.

— Гарний з тебе козак виріс! Ти моя потїха, та таки скажи, де ти був.

Івась розповів усе, що вже знаємо.
Розповів і про Максима.

— Що-ж він?

— Кланялись тобі велів, та йому ніяк було їхати, пана бояв ся...

— Ой люті вони препогані! Господи, пошли на них кару за наші муки...

— Чом ти батеньку не у своїй хаті?

— В мене ніколи хати не було, то панська хата. Поки робити міг, то й не чінали, а коли охляв від тяжкої праці, то википули мов собаку до отсеї пустки і тут здихати мушу...

— А деж сестра?

— Померла небога, я сам остав ся круглим сиротою. Поки вона жила, то задля неї у тім пеклі держав ся, а як її не стало, то вже в мене і сили не було...

За той час поставив Івась на лавці горячого кулішу і подав батькови ложку.

— Їдж таточку на здоровля.

— Спасибі тобі, люба дитино. Давно я не мав в роті теплої страви. А куліш мабуть добрий буде. — Старий узяв ся за ложку і Івась мав нагоду тепер при світлі огня придивитись батькови. Та він його не пізнав би. Що за тих кілька літ недоля з него зробила. Його голова була цілком лиса, лише кілька

космків волося висіло із заду. Він заріс цілий сивим волосем. Голова і руки у него тряслись.

— Я і вгадав, що смачний куліш — говорив старий і начеб повеселійшав. Та він того Івасеви ні раз не полегчало на серцю. Воно стискалось мов кліщами. Та всеж змагався старого підбадьорити...

— Не журись, тату, ми тепер инакше заживемо, вже я подбаю, що їсти буде що й до ліпшої хати переберемось.

Старий похитав головою: Добра синку у тебе воля і золоте серце, та сього ти не докажеш. Тобі ліпшої хати не дадуть...

— Коли так, то чорт з ними, з сими клятими панами, я тебе заберу і на Січ втечемо. Там тобі хліба не пожалують...

— От вигдавав ти! На Січ мені вже запізно, я вже ледво через поріг переступлю, не то що. Мене Господь покличе до Січи небесної... Я лише благав Господа, щоб довелось перед смертю котрого із вас, мої сини любі, побачити, а коли се сталось, так нічого більше мені не треба...

Івась не знав, що на се сказати. Його душу залягав такий смуток, начеб стояв над відкритою могилою, в яку мали його живого поховати.

коди, оглянеш, говорив оден чоловік Танас Чепіга.

— Та чи відправа у церкві не зачнетъ ся, — спитал Івасъ — можеби аж по службі.

— Куди там ще до служби! У нас невільно зрана дзвонити, поки пан окоман не вишпить ся — говорив Чепіга.

Пішли. Оселя Чепіги була недалеко. Хата на два боки через сїни. Кімната невеличка з печею, двома віконцями до сонця. В серединї лежанка з дощок і два ослони.

— Стола нема, та можна зробити, у мене дошки готові.

Зараз добили торгу Івасъ пішов, щоб батька сюди перевести. Прийшовши у сїни він нагадав свого коня, станув над сим місцем й заплакав. Поки у його був кінь, йому все здавалося, що є якась нитка яка його лучить з Січею. А тепер звязь прорвана на віки, а він панським невільником.

IX.

Івасъ впорядкував ся в новій оселі, як міг найкраще. На те мав ще гроші. На прожиток треба було заробляти і Івасъ став розглядати ся за якою службою. Знайшовсь чоловік, що згодив його за наймита за добру платню. Івасъ радів, що тепер батькови полегчає,

що матиме теплу страву та одежину. Він оставляв що рана батька на опіці Чепігів, а сам йшов до роботи, з якої вертав пізнім вечером. Тоді вже батька не відступає. А старий радів з цілої душі та благословив заєдно любу дитину, що відреклась задля нього ліпшої долі. Старий став приходити до себе... Та тут ще не було їхній недолі краю. Одного дня, може в тиждень, як Івась вернув до села, прийшов за Івасем гайдук із замку і покликав до пана. І батько й син тільки руками сплеснули. Не віщувало се нічого доброго, як кого кликали у замок. Івась відмовляв ся, не хотів йти, та се нічого не допомогло. Гайдук сказав, що як не піде по доброму, то його звяжуть і таки поведуть або й понесуть. У пана каштеляна княжого нема жартів. Івась ішов як на смерть. Ноги під ним задубіли і йому здавало ся, начеб у землю западали, а він не може їх витягнути. Гайдук повів його перед лице пана каштеляна:

— Ти син тутешнього підданця Стефана Черноуса. Скажи мені, куди ти блукав ся тільки часу?

— Мене літ тому шість Татари шиймали як я з ровесником коні пас. В дорозі відбив мене козак і завіз на Січ, де я до тепер перебував. Аж тепер переказав мені батько, що радби мене побачити. Тому я і приїхав. Бать-

ка застав я у великій біді. Він немічний і я його удержую на себе і на нього заробляю.

— Твоє щастє, бо мені здавалось, що ти старший син того Чорноуса, який побив нашого слугу і втік на Запороже. Він був би тяжко покараний, колиб ми його піймали... Та ти тому не винен. З тобою ми зробимо друге діло: Ти будеш у замку служити...

— Пане мій на се я не вдав ся. Я вихованний попросту між козаками, в покоях я не вмю повертати ся. Та я й не можу сього зробити, бо у мене батько немічний і нікому його доглянути. Через се я й остав ся тут, бо у Січи мені дуже добре жило ся.

— Так буде як я тобі кажу. Ти панський підданаць і тобі слухати треба. Будеш лакем тай годі, я собі тебе сподобав. А коли ясному князеви сподобаеш ся, то перейдеш на замок у Лубни...

— Щож я з батьком немічним зроблю?
— говорив Івась крізь сльози...

— Перекажи йому, щоб швидче здох, яке мені діло до нього?

Івасеві закрутилась, запаморочилась голова. Відтак закипів лютістю, хотів кинутись на пана і роздерти його на шматки, за сю зневагу батька. Ті він в пору здержав ся. Щож з того вийшлоби? Його посадилиб на паль, голову відрубали, а батькови через те

не полекшало б...

— В зяти його зараз обстригти кучері та перебрати в ліберію... Тобі ж хлопче кажу: будь послушний, вибий собі запорожські джмілі з голови, бо за се звелю вибатожити. А колиб тобі захотілось втікати, то тям, що ще гірше тобі буде. Навпаки, як ти слухняний будеш, привчиш ся до служби, покинеш свою погану віру, то можуть з тебе вийти люди, а коли ти ясному князеві подобаєш ся, то й паном будеш. — Возьміть його!

Слуги узяли Івася мов чорти християнську душу і повели в долину між службу. Івась ішов мов не живий. Давав з собою робити, що їм подобало ся. Він не чув як двораки з його глузували. У нього одна думка була: що тепер його німічний батько діяти ме?

Йому обстригли буйні кучері і надягли панську одежу з блискучими ґузиками та ґалонами. Від завтра мав Івась розпочати свою службу. Старший слуга теревенив йому, що йому робити, та Івась ізза великого горя не чув того. Але пан каштелян забажав побачити передягненого Івася і тому повели його зараз перед лице вельможного пана.

Івась очевидно йому подобав ся.

— Будуть з тебе люде, мій хлопче, лише вижени з голови дурні думки.

Тепер Івась отямив ся.

— Пане, дозволи мені ще піти навідати батька. Його оставив без ніякої опіки, мушу щось зробити, щоб його обезпечити...

— Добре, позволяю, але завтра, коли не хочеш покоштувати мого канчука, то прихोдь вранці...

Коли Івась виходив з покоїв, старий лакей йому каже:

— Тями йолупе, що до пана каштеляна не говорить ся: пан, лише: вельможний пан. Коли ще раз так необачно обізвеш ся, то по зубах дістанеш.

Івась побіг в село. Йому страшно соромно було з обстриженою головою, та у тім чудернацькім одязі, в яким не знав як повертати ся. Уже був вечір, з чого Івась був рад, бо ніхто його небачив.

Івась влетів в хату, та прямо до батька:

— Батеньку мій рідний, ото я попав ся в неволю. Опозорили мене на віки.

— Хибаж вони, нелюди, тебе били?

— Ще гірше, бо обстригли мене та в лакеї перебрали. Хтож тебе, душе моя заходити буде, коли мене в замку держати муть? — Івась став гірко плакати, цілуючи батька по руках.

— Того то я бояв ся і тому радив не позбути ся коня та втікати мерщій з

сього пекла. Ти мене не послухав із синівської любови до мене, се знаю, і благословлю тебе мій сину. Та лихі люди перебили тебе зробити добре діло, а мені тепер ще гірше, чим перше було. Я хотів лише поглянути, на котрого з вас перед смертю... І легче булоби мені вмирати, знаючи, що ви, діти мої, вольні і свободні. Тепер моє серце гризеть ся тим, що через мене ти попав в неволю...

— Сього батечку, не бій ся. Яж на Запорожжю виховав ся.

— Говори своє, а я своє знаю. Не знаєш, моя дитино, що то покуса.

Повір мені, що вона найбільше жниво має на молодих недосвідних серцях та головах. Ти виховував ся в твердій січовій школі. Там тебе вчили, що воля то найкраще добро, яке за жадні скарби не можна проміняти; а багатство, розкоші, статки, то марна піна. Ти бачив, як запорожці грішми по улицах кидають, як у акамітних дорогих контушах у бочки з дьогалом скачуть, ти бачив там братерство, рівність, за яке запорожець не заважаєть ся своєю головою під топір покласти. Серед того усього, то не штука таким бути, бо коли ні, то нічого тобі там робити. А тут, що ти бачити меш? Що без багатства, достатків, без розкішних покоїв,

чоловік не чоловік, а хто живе в божестві то вже худобина, яку можна дерти зі шкіри. Тут бачиш, що хто не лях, той не чоловік. Тут побачиш, що у тих людей є Богом золотом і тому кожен дрець ся до наживи, хочби по трупі свого сумління, своєї честі. Тут бачити меш панів і хлопів, першим добре мов у раю, другим зле мов у пеклі. І мимо волі тебе тягнути ме до раю. І не оден би туди потуг, колиб була спромога, та не кожному можна. Але тобі можна, бо ти хлопець гарний і ти панам подобаєш ся. І я того бою ся, гірше пекла...

— Не бій ся, батеньку я не забув звідкіля вийшов, я не дам себе зогнути. Скорше мене зломлять, ніж зігнуть...

— Добре, сину, я вспокою ся, аж мені присягнеш на хрест святий...

Присягни сину, що останеш козаком серцем і душею...

— Присягаю.

— Присягни, що не відступиш від батьківської віри, що не зляпиш ся, не будеш яничаром та катом братів твоїх.

— Присягаю.

— Тепер, синку, поцілуй хрест святий, та говори за мною слово по слову:

"Коли не здержу сеї присяги, так побий мене хрест святий, щоб мене не прийняли

ні в небі, ні в пеклі, щоб мове тіло батьківська земля сьвята викинула, щоб я не маз супокою ні на сїм, ні на тїм світі”.

Івась повторив кожде слово. Старий батько вимовляв кожде слово твердо, начеб йому двадцять лїт віку убуло. Тепер батько узяв його в свої обійми, довго держав, цілував та пестив...

— Ось синку, що я тобі ще скажу. Я вже цілком за тебе спокійний. Я вірю твердо, що ти краще пішовби на муки, а не зломиш присяги батькови. Та ти небоже користай з доброї нагоди та втікай звідсіля. Мною ти не торбуй ся. Мені, завдяки троїм пікуванням, дуже полегчало було за останні дні. Та коли тебе повів гайдук на замок в мене мовби душу заморозив, щось начеб у грудях лопнуло. Я чую мій близький кінець і радий, що мої муки кінчать ся. Господь вислухав моїх молитов, що я тебе побачив. Я від тебе узяв присягу, а ти не за соромиш нашого чесного роду. Передай ще мове благословення Максимови. Чогож мені більше треба на сїм світі? Вам я нінащо не здав ся. Буде змене. Бажав я собі дожити того, що на нашій землі буде воля і усі будуть братами, та до того ще далеко, і я того не доживу. Мені вмирати пора тай годі. А ти, синку, коли тебе панн пустять замкнути ба-

— Так підожди, тату. У мене є трохи грошей. Завтра де небудь пошукаю на селі який кутос супокійний, де нас в комірне приймуть. Заплачу добре, а сам зароблю тільки, що нас обох вигодує...

— Не дуже ти на ті заробітки числи. Ти панський підданець; твоя праця панови належить ся...

— На те слово Івась увесь спалахнув, мов підпалений, порох. На Січи він був вольний як та птиця, а тут у тій нужді йому підданство нагадали. Тепер нагадав свого коня, що при пустій стіні товк ся.

— Батеньку, деби тут коня трохи попастись?

— А деж би? Хиба похід оплітки на селі. Ти, сину, коня тут не виживиш...

— Так його завтра продам, хоч жаль мені його як брата...

— Ти коня не продавай, а зараз вранці тікай звідсіля, тікай на Січ, тікай поки пани дознають ся, що ти тут.

— Хибаж тебе самого немічного оставлю в такій нужді? Ніколи! Я сам себе прокляв би...

— Не турбуй ся мною, мені не довго вікувати...

— Як Бог дасть, а я тебе не покину —

Віддячив ся — 6

сказав твердо Івась. Та, батеньку, лягай спати, бо нічим бачу світити буде далі, я зараз лежанку тобі поправлю, порушаю трохи, ти ляжеш, а я піду трохи коня попастися... Івась поправив лежанку, поміг батькови вилізти на піч і пішов до коня. Вивів його на двір і повів під оплітки.

На дворі стояла тиха ніч. На небі блисїли рясні зорі. — Кінь хапав траву і хрупав. Івась задививсь на небо, начеб звідтам помочи благав для себе у тій тяжкій недолі. Тепер при такій тишині, серед рідного села, нагадалась йому ціла безжурна, весела молодість. Тоді у нього тільки турботи було, щоб з вовкулаком або двораком не стрінутись. Нагадав хлопячі літа, як то з ровесниками коні пас на леваді, аж до тої хвилі, коли попавсь Татаринowi. Нагадав дядька Касяна свого сласителя і почув в своїм серці велику вдячність для нього. Колиб трафила ся колись нагода відплатити йому за його добрість. — Нагадав товаришів шкільних, Січ запорожську, сотника Жмута... і на хвилино забув, де він є. Йому здавало ся, що стоїть на майдані січовім. Та в тій хвилі почув немічне кахикане хорого батька і знов стала перед очі сумна дійсність. Чому він тепер не на Січи з батьком, або у сотника.

Як там всі піклували ся Ляпкою бранкою, а що тут Ляхи з хрещеним народом не виробляють... Івась знеміг ся дуже, присів під плотом і став дрімати. Кілька разів шарпнув кін за поводи і він прокинув ся. Та відтак випали поводи з руки, Івась немав сили їх задержати і він заснув...

Рано почув в селі якийсь гамір і він прокинув ся. Його кінь стояв під оплітком і куняв. На щасте, що уздениця замотала ся у корч вербини, а то пішовби світами. Івась став прислухуватись, який се гомін йде і йому зараз нагадалось, що се двірська служба людей на панщину жене. Та як воно? хибаж сьогодні не неділя свята? Певно розвідає у батіка. Він повів коня в сїни.

— Добрий день, тату! гараз спав?

— Яке там мов спанє. От, мов птиця на гиляці: заснеш хвилинку, тай опять прокинеш ся. Капель мені не дає спати. Та ти Івасику такий здоровений, та не спав всю ніч коня пильнуючи.

— Я спав добре. Таки зараз під тином заснув. Чого се тату такий гамір у селу, хибаж сьогодні на панщину людей гонять?

— А гонять синку, гонять. Гонять тих, що менше чим небудь прогріпились, бо тих інших киями бють, а тих малих грішників,

то лише так на панщину проженуть. Таке видумав наш новий оконом.

— Бодай вони пропали, що таку содомію заводять.

— Побачиш, що й пропадуть. Господь Бог не дозволить жартувати із себе. Він терпеливий, а кара божа не минеться так.

— Ось я тобі зараз щонебудь їсти прилагоджу.

— Ти синку нічого не їв...

— Погризу сухаря, води напюсь, буде з мене. Опісля піду під церкву, коня продам, тобі хатку яку найму і туди перенесемося.

— А я тобі таки раджу, коня не продавати. Коли не хочеш инакше, дай його кому пасти, він в пригоді ще стане. Тобі неперемінно чим пивдче звідсіля втівати. Може ти нічого не допоможеш. Чейже і Господь зжаліється надімною і зробить моїм злидням край...

— Ні, таточку, що ні говори, а я тебе не лишу. Я таки мушу твою долю поправити. За наймита стану у когонебудь, у мене сила є.

— Я побоююся, що оконом тебе у замок візьме, ти гарний собою хлопець. у лакеї постриже... Ох, ти мій кучерявчику... — Старий притяг до себе Івася, дивився з любо-

стю в його лице і гладив дріжачою високою рукою по кучерях.

— Яке панови до мене право? У мене землі нема, та я й панщини не обов'язаний робити.

— Ого го, тут не так. Тут нема ніякого права, а тільки панська воля. В тебе землі нема, та ти таки панський чоловік, холоп, підданець і пан може з тобою зробити, що йому захочеться.

Колись була тут свобода, та миналося. Добре було людям жити, як мені старі діди розказували і як я сам згадував, та все перегуло, від коли люті пани настали...

— Хибаж і сюди пани з Польщі понаходили, так як у правобережній Україні?

— Ні, синку, тут панів ляхських не було і нема. Тут свої собаки виродились. Ти послухай:

Отсі слободи князь Вишневецький у давнину позаводив. Людей закликав з під ляхкого ярма, давав їм полекші і народови добре жилося. Сцен з Вишневецьких, Дмитро гетьманом козацьким був, Січ заснував, його любив народ і козаки до него йшли, як пчоли до матки. Бо Вишневецький рід є стародавній український. Аж отсе теперішнього віддав батько езуїтам на науку. І вийшов з його

яничар, кат своїх братів. Страшний чоловік. Сатана його опутав. Він свої ляцькі отченаші шепче, а людей на смерть, на муки виправляє.

Найменший непослух, се у него бунт значить ся, а за бунт—смерть. Повідбрав нам давні свободи, права, завів панщину, віддав нас на поталу своїх посіпак, а ті виробляють у нас, що їм завгодно. І краю тому не має. Зривавсь народ кілька разів, та вдіяв тільки, що його проводирі, найкращі люди на цалі сконали...

— Скажи мені тату, хто була моя мама покійна?

— Твоя мама з Київа була. Її батко був рибалкою, на Поділлі жив та рибою торгував. Його звали Грушкою, а твоя мама Ганною звала ся.

— Хибаж? Чи не Демид?

— Таки Демид. А ти звідки знаєш?

— У Січовій школі школяр був Андрій Грушка, київського Демида син. Ми товаришували та дуже любили ся... Та він вже козак-товариш.

— Так певно він сам. Він тобі дятьком приходить ся, от відгадала душа свою кров... Тепер, тату, я тебе остаблю а сам піду в село, може знайду купця на свого коня тай

пошукаю якого житла для нас обох.

— Бережись, синку, не попади на очі якому дворакови, щоб якого лиха з того не вийшло...

Івась вивів батька з хати на сонце, а сам пішов в село. Люди виходили вже з церкви. Вони дивились цікаво на Івася. Він з усіма здоровкав ся. Люди дізнали ся, що то Чорнусенко, якого перед кількома літами Татари піймали. Обступила його громада, наїплись ровесники, що разом з ним товаришували, стали витати ся та витували ся.

— От ви любі земляки допоможіть мені у двох ділах: купіть хто у мене коня та вкажіть мені та мійому батькови житло яке. Годі нам у тій норі жити. Я заплачу добре...

— Якже нам у тебе коня купувати, коли ми його не бачимо.

— Так подождіть, я його зараз приведу. Івась побіг до хатчини і вивів звідсіля коня та з сідлом. Люди стали коня оглядати.

— Скільки хочеш?

— Я кіньми не торгував, то й не знаю, а ви краще скажіть, скільки дасте, продаю з сідлом.

— Двайцять золотих даю — каже оден багатий чоловік. Івась вже мав згодити ся, коли заговорив другий:

— От дукач, дурнички йому хочеть ся. Купував би за дваїцять, не гріх тобі кривдити чоловіка? Ти подивись гаразд: кінь добрий, міцний. Дивись, які у нього ноги, які груди, а голова? Колиб у рідного брата, тав варта сорок...

— То купи сам, я не дам більше — каже богач.

— І не давай, удави ся твоїми грішми. Я куплю за сорок. Ось тобі, Іване, гроші. Я зараз знайду тут десь мого сінка, він відведе.

Чоловік відчислив зараз гроші. Навинувсь справді синок і взяв коня.

Аж тепер спогадав собі Івась, що він зробив. Йому страх зробило ся жаль доброго товариша. Йому здавало ся, що прощає ся з ким рідним. Він обняв коня за ший, став його цілувати, пестити та сердечно розплакав ся. Цілував його в очі, в ніздря та приговорював пестливими словами.

— Прости мені, не я тебе продав за юдин гріш а моя тяжка недоля, вибач мені.

Аж тепер віддав коня хлопцеві, обтер очі і замішав ся в гурток людей.

— Тепер земляки, покажіть мені, яке житло, деби примістити ся.

— У мене є хатчина, недалеко звідсіля

Подивись! Гайдуки стоять закличу то й побачиш.

Люди так сим занялись, що й не побачили, як під церкву зближав ся запорожець в повній зброї. Він побачивши народ під церквою, зліз з коня поставив його за оплітком, перейшов перелаз і станув позаду людей. Він чув цілу розмову людей з жидом. Тепер як жид гримав на людей і грозив гайдуками, він закипів увесь і вже не видержав. Розіпхав ліктями людей і станув перед жидом:

— Слухай, жиде, я тобі заплачу за усіх.

Жид видивив ся на Запорожця:

— Ну давай!

— Ось тобі плата, собачий сину! В ту мить тарахнув його кулаком межі очі з усеї сили. Жидови-ж бухнула кров ротом і носом він скрикнув раз, розвів руки і впав на землю. Козак копнув його ще раз ногою під ребра і жид неживий став. На жидівський крик перескочили гайдуки через огогожу. Народ став утікати, жінки голосили, діти плакали...

Запорожець остав ся сам на місци й добув шаблю...

— А ну попробуємо ся, чортові сини, багато вас тут? Покажу я вам як нашу цер-

кву зневажати.

Козак кинув ся на гайдуків. Рубав на право й на ліво. Шапку засунув аж на вуха. У лівій руці держав над головою піхву від шаблі і так осланяв ся від ударів, які сипали на його голову. Зараз відрубав голову мов маківку першому гайдукови з переду, другому розтяв лице. Відтак завинув ся поміж них і рубав, куди попало.

— Живого брати! - гукав старший над гайдуками на своїх підчинених.

Гайдуки стали Запорожця окружати та заходити з заду. Він зміркував се, і став поступати на зад. Не далеко того місця стояла дзвінниця з дощаними стінами. Козак дійшов до стіни і сильно під нею захистив ся.

Годі було до його приступити.

— А щож? Гей люди не допоможете мені ніхто? — гукав запорожець на дармо, бо під церквою не було вже нікого. Як тільки гайдуки рушили на них, народ розбіг ся на усі сторони та поховав ся, куди лише можна було. Усі знали з досвіду, що силою проти панської волі не остоять ся, що усі зусилля даремні, бо колиб і перебили ту жмінку гайдуків, наспіють ще драгуни, двірські козаки, покарають їх, а тоді наступ-

лять люті кари за бунт. Ярема Вишневецький належав до тих, що такі бунти карав криваво і без милосердя, не жаліючи ні старих, ні дітей. Людям страх жаль було запорожця, що так гарно постояв за їхню кривду, та щож було робити? Йому й так не виминути смерті.

— Та чорт вас бери усіх наймити погані, я й сам за собою постою, а ви собаки панські, чорта рогатого схрупаєте, заки мене живого візьмете.

І він так завзято рубнув якогось влізло гайдука, що розрубав йому голову на двоє. Гайдуки трохи пристанули. Вони в тій хвилі втратили на очах свого найдушого товариша. Через те і козак мав час відотхнути та відпочати, бо вже рука омлівала вік рубання шаблею. Він гадав, що таки не стане ворогам терпцю і вони його убють з рушниці.

— Чого поставали? Далі живого беріть! — гукав старший.

І знова розпочався напад десяти на одного. Козак відбивався поволи, щоб оскільки мога заощадити сил своїх. А гайдуки обсіли козака мов ті собаки дикого кабана, якого не можуть рушити з місця. Вони чатують, гавкають, прискакують з

боків, инколи шарпнуть, поки дик не зачіпить котрого своїм острим клом і не скалічить, а тоді усі відскакують, скавудять і люто гавкають.

Козак стояв зі слобю окрівавленою шаблею і зорив пильно на усі боки, когоб зачепити. Знов на його накинудись бережучи себе; знов настала метушня та накликуваня. — Тепер стало ся щось неожиданого. Кількох гайдукив обійшли дзвінницю з другого боку, закрались в середину, підперли стїну, під котрою стояв козак і вивернули її. Вона падаючи впала на козака і привалила його до землі. Тепер настав оборонї край. На поваленій стїні лежали три здоровенні гайдуки. Козак підніс ся спиною в гору, дошки порозлітались, гайдуки розкотились по землі, а козак підвів ся окрівавлений на лиці. Та заки міг стати до оборони, кількоро рук простягло ся до його.

Хапали його за руки, за одержу, за волося.

У того козака була медвежа сила. Він розкидав гайдуками мов снопами. Обороняв ся кулаками, ногами відбивавсь... Та коли правда, що гуси вола переможуть, так перемогли і його гайдуки. Їм повело ся звязати мотузом ноги і він впав на землю. Тоді

нулись на його і звязали грубими посторонками. Розмотали йому відтак ноги і підвели

— Маємо тебе, гільтаю, сичав старший від гайдуків... Ти ще не знаєш, що ти в руках вірних слуг князя Вишнєвецького. Старший був такий безпечний тепер, що аж близько до козака підступив і хотів його вдарити в лице. Тепер йому вже нічого не зробить. Та вту мить козак ухилив голову, а коліном так штовхнув його під груди, що вбив на смерть... Гайдуки аж оторопіли і кинулись старшого ратувати. З того скористав козак. Він так напружив руки, що посторонки порвались мов нитки. Козак повалив п'ястком найблизшого гайдука і став шукати за шаблею. Та шабля лежала десь під дошками. Тоді опять на його кинулись, повалили на землю і наново звязали.

Із замку наспіла підмога. Побачивши що стало ся, побачивши стільки трупів і ранених, булиб сї люди порвали козака на куски, колиб не те, що тепер і пан капітелян приказав гостро через посильного узяти його живого.

Рушили тепер усі до замку. Гайдуки обступили довкруги козака, якого кількох вели на мотузї мов медведя. Вони посьміхались над ним, лаяли, відгрозувались та

жаден не посьмів приступити до його ближче. Козак шов гордо з піднесеною головою.

— Підеш, злодію, високо, ясний князь покаже тобі далеку околицю, коли на палю застромлять, тоді знатимеш, по чому логоть...

А козак ні пари з уст. Подивить ся лише на того, що його лає таким оком, такою погрозою і завзятем, що у його аж кров стигне. У замку вже знали всі двораки. Такого зухвальства в оселях ясного князя ще не було ніколи. У білий день напасти на княжого орендаря, тільки вірних гайдуків побити!

— Яку кару йому призначимо? — питали каптеляна...

— Не мое діло. За тиждень приїде сюди ясний князь, то хай він присудить. До сеї пори ми його задержимо. Ви знаєте що князь таке любить і ніхто знає такої смерті не видумає, як він... Харциза тимчасом замкнемо на вежи, там буде найбезпечніше. З льоху може випорпатись похід землю. Ті шельми мають способи, начеб з чортом покумали ся. А там високо, то хіба що не втече...

Усю розмову зачув Івась. Щоб не зрадитись з тим, що в його душі діялось, він

пішов у середину і тут скрив ся за вікном так, що бачив усе, а його ніхто не помітив.

— Богато поранених? — питав каштелян гайдука.

— Здаєть ся кожному досталось, пість неживих .

— Ах драби, жаби, старого зараз під киї узяти, шельма тільки народа збавив.

— Старий теж не живий. Харциз як його копнув під груди так і згинув на місці.

— То якась дуже бестія. Тимбільше не казнити, хай підожде на князя.

— Таке зухвальство - говорив якийсь дворак — орендара вбив першого...

— Чорт бери жида, вони ніколи не переведуть ся. Орендарів зголосить ся десять на місце одного. Менї людей шкода... Усе те чув Івась. Тимчасом перед валом замковив почув ся гамір. Отсе вели пійманого Запорожця. Івась виглянув через вікно у ту саму хвилю, як цілий гурт переходив ворота. Гайдуки розхилились і Івась помітив лице козака.

— Таж се Касян! — вирвавсь Івасеві оклик, якого він сам налякав ся. Бін оглянув ся кругом себе. В кімнаті не було нікого і ніхто оклику не чув. Уся двірня звернула очи на злочинця. Його привели перед

лице каштеляна.

— Як тебе звуть гукнув каштелян грізно.

— Зви мене як хочеш, у мене імен до ката — відповів з гордою усмішкою Касян.

— Звікіля ти?

— Зі світа...

— За чим ти сюди прийшов?

— Се вже моє діло, за чим я сюди попав ся.

— Чом ти жида вбив?

— Жаль тобі за ним? Пусти мене, я тобі цілий віз привезу, та ще й побожу ся, що додержу слова...

— Ти, падло хамске, не жартуй, а відповідай, що тебе питають; ти знаєш що тебе жде?

— Знаю. Хочби й зараз, я готовий.

— Тверда шельма, зухвала, вартоб його дати катови, щоб його у свої руки взяв

— говорив оден дворак...

— Не можна, полишім князеви. Та шельма мені подобається...

— Слухай, нещасний, розкажи мені по правді, за чим ти тут прийшов, чи мав яких спільників в селі, визнай щирю правду, а тобі легше буде...

тківські очі, не засиджуй ся тут довго, а ті-
кай, що сили. Та обережно роби се, щоб со-
баки не піймали, та не знущали ся над твоім
козацьким, молодецьким тілом...

Так перебалакали батько з сином ці-
лу літню, недовгу ніч. На дворі стало сіріти
Івась нагадав свою собачу повинність і став
з батьком прощати ся. Йому говорило про-
чуте, що се останнє прощання, що більше
любого батенька не побачить, не почує йо-
го голосу, не погладить його стареча при-
зна рука по голові, не пожаліє...

Івась відходив начеб від домовини, в
яку скрили його рідного батька. — Він віддав
татови усі гроші, які узяв за коня. Ще раз
обняв кріпко за шию, ще раз оглянув ся ізза
порога і пішов. На скрутї улиці оглянув ся
ще раз на хату і пішов у замок панам слу-
жити. Його душу пригнітав такий тяжкий
смуток, мов млинове коло...

Цілий день переходив з кута в кут мов
сновида. Лакеї гримали на нього та грозили
нагаями, коли не поправить ся.

У вечері хотів відвідати батька, та йо-
го вже не пустили...

Він остав на замку на завсїгди. Йому
здавало ся, що його живого в могилу зако-
пали. Зараз йому найбільше доскулла непе-
вність, що з батьком дієть ся, а далі задубів

на все.

Через три дні дали йому знати, що батько в мер. Додежав старий слова, що не довго людям заваджати ме...

Івась наче зі сну пробудив ся. Він випросив ся у пана і пішов на село. Батька застав вже на-рядженого у чисту сорочку. Добрячі Чепіги подбали про все, як слід по християнському звичаю. Степан мовби спав зі зложеними навхрест руками.

Івась війшовши в хату став молити ся за душу бідного мученика, відтак прикляк біля трупа і став його по руках цілувати...

— Батеньку ріднесенький, на кого ти мене оставив? Хто мою молоду душу розважить, хто добрим, щирим словом порадить, без роду я остав ся круглим сиротою. Сльози текли горохом і падали на змарніле мертве батькове лице. І так пересидів над трупом батька цілу добу нічого не ївши. З нього він очей не зводив, в останнє хогів надивитись. Приходили люди, молили ся, у сїнях збивали з дощок домовину, та він на се не зважав. Нічого його тепер не займало. Чепіга усі гроби, які знайшов при нїм обернув на похорон. Угодив попа та дяка, заплатив орендарови, купив, що треба було на тризну, на поминки... Не лишило ся нічого.

Аж „со сьвятими” заспівали, тоді І-

вась мов зі сну прокинув ся. Увесь час пересидів на однім місці, та що вже його не уговорювали він не відзивав ся одним словом, начеб нічого не чув.

Тепер устав, оглянув ся на людей і сердечно заривав. Припав до батька, поцілував його в останє. Закрили домовину, забили кілками і сусіди понесли на цвинтар. Івась йшов за домовинов та затачував ся. На сьвіжій могилі помолив ся ще, звязав хрестик з вербових прутів та зацняв на гробі, узяв грудку землі у хустину і пішов в село. Його стрічали люди, він усім дякував. У хаті Чепігів подякував за ласку і пішов у замок.

„Стало ся — думав собі — батько в безпечному місці, йому нічого не долягає, нічого не треба, хіба молитви. Тепер треба мені подумати гаразд, що далі робити“.

Розумієть ся, уся його увага була зід тепер звернена на те, як би звідсіля втечи, та поки що не зрадити своєї думки.

Тому то він узяв ся до роботи, яку йому приділяли. Він відразу змінив ся, що годі було його пізнати. Прятав у покоях, служував панам.

Пан каштелян завважав відразу сю перемену і став для Івася дуже ласкавим. Інколи давав йому подарунки і заговорив кі-

лька слів. Й тепер кликали Яськом. Каштелян повзяв думку, щоби хлопця як слід підучити, представити ясному князеві та тим піддоорити ся. Князь сам був перевертнем та дуже перевертнів любив. А вже такий гарний мов мальований хлопець, певно князеві подобає ся. — Так міркував собі каштелян. Івась бачучи його ласкавість над собою, відгадав відразу, в чім річ. Він вчив ся пильно, слухав єзуїтської науки на те тільки, щоб приспати увагу двірні.

— Як же тобі наука йде, мій хлопче? — заговорив раз каштелян, коли Івась приніс йому меду.

— Спасибі вельможному панови, йде добре...

— Колиж гадаєш перейти на нашу правдиву віру?

— Я ще не підготовив ся як слід. Наша віра, якої мене на Січи вчили не така. Я хочу сам переконати ся, що вона ліпша, тоді і сам скажу і до косяола піду!...

— Так воно буде ліпше, хоч тут небогато чого переконувати ся. Дивись, небоже, у твоїй вірі сама чернь, саме мужицтво, а які ваші попи погані, темні. А у нас сам король у косяолі молить ся, усі пани...

— Та я се бачу, але я хочу се зрозуміти, щоб відтак не каяти ся...

— А коли ти перейдеш на польське, тоді покинеш лакейство, цідеш меже двораків. А як ти ясному князеві подобаєш ся, тоді можеш числити на його княжу ласку і дуже високо піти. Князь кого полюбить, то вже не лишить.

Івась нагадав, що ясний князь не одного підвів дуже високо, аж на паль...

Другі лакеї дивились на Івася заздрим оком. Вони і довше служили і були Ляхами таки з роду, а до нічого не довели. А сього хама так пан каштелян милує та над инших виносить. Нікому не вільно було на його на-сварити, вдарити, за волося торгнути. Правда, що Івась робив своє діло справно, але чи не багато таких було, а не раз їх били різками до крови.

Служба стала Івася підглядати, щоб що небудь негожого за ним найти та перед каштеляном прискаржити. Але не знайшли нічого. То хіба завважали, що Івась було у вільну хвилю сяде де небудь у кутику, посумує сам з собою то яку пісню, козацьку думку по тихо заспіває... Та пагі каштелянова почувши таку скаргу від служби, ще вилає донощиків:

— Ви дурні, се й гарно, що співати свого не забув, хібаж є що краще як українська пісня? Та ви сього ніяк не піймете, ги ту-

ці голови.

Від тепер прикликали панство Івася до покоїв і казали козацьких пісень співати.

— Колиб ще на бандурі навчив ся — говорила пані.

— На бандурі я вчив ся, та бандури дасть Біг.

Для Івася роздобули бандуру і тепер що вечера мусів панству грати та приспівувати. Одного разу каже пані до чоловіка:

— Яськови булоби далеко краще у козацькім убраню, як у тій ліберії, передягніть його на козака.

— Хай буде і так, згодив ся пан і зараз на другий день передягли Івася в козацький убір з ксліром ясного князя... Івасеві було добре. Йому не було великої роботи, а навіть дозволили йому проїхатись на кони. І кілька разів він виїхав на панському коні у степ, брала його охота втечи. Ся думка не покидала його ніколи. Та він тямив науку покійного батька, щоб поступав обережнє, аби не піймали. Він ждав кращої нагоди, а поки що минали дні за днями; минуло так два роки... Пан каштелян пригадував йому перехрещенє, та Івась вмів усе чим инчим заговорити і діло відкладало ся. За той час князь не навідував ся ні разу в Гарилівку. І не знать як довго був би Івась жив у такій непевнос-

ти, палений думкою про втечу, якби несподівано не трапилась нагода.

Х.

То було якось другого року, від коли Івась пробував у замку, на самого Спаса. На дворі була чудова погода. На се свято випадав у Гаврилівській церкві храм, саме у неділю, коли то дехто „за кару” йшов робити панщину. Народ зібрався у церкву. Відслужили службу божу. Люди повиносили під церкву святити садовину та порозкладали по траві на білих хустинах. Люди висипали із церкви. На прикінці вийшов священик з дяком. За ним несли кропильницю з свяченою водою і кропило. Священик пішов поміж овочі, та йно розпочав молебень, як із за угла церкви вийшов жид орендар вирвав священикови із рук требник:

— Як ти, попе, смієш святити, коли мені не буде заплачено?

— Хибаж я тобі Срулю, сьогодні не заплатив? — спитав титар церковний — тиж сам відчинив церкву.

— Заплатив лише за обідню, а се що ви тепер хотіли робити, то не заплачене...

— Та що ти пане Срулю вигадуєш? Сеж нічого окремого, заплатили раз і годі...

— Говори своє, а мені треба з причинком заплатити пан мені оренди не подарув, то і я не можу свого дарувати...

— Таж так точнісенько було що року — говорив священик — і ніхто заплати не брав...

— А сього року буде так, як я хочу...

Народ страх заворушив ся. Піднеслись в гору затиснені кулаки, та ось тут за церковною огорожею показав ся гурток озброєних гайдуків.

Священик бачив, що може прийти до крови і знав, що нічого люди кулаками не вдіють, бо в замку є ще драгуни і панські козаки, усі добре озброєні. Священик став людей успокоювати:

Стійте люди добрі, православні християне, не каляйте святого місця — а звернувши ся до Сруля питає: Кількож тобі заплатити?

— Коже чате яблуко чи грушу. Я перше своє виберу, а відтак ти собі святи скільки хочеш, а ні, то дайте мені по грошу від кожної хати, але перше, заки буде свячене...

— Бодайби ти подавив ся нашою працею — закричав народ...

— Ти не верещи, говорив жид та увесь побагранів... Я вас провчу, хами!

— Ото ти вигадав! Мавби я де спільників шукати та між тими вівцями?

Я за ними обстав жида загломшив, на мене йдуть узброєні гайдуки, а ті барани в ростіч. Колиб у мене під рукою зо два десятки товаришів із Запорожа, вони би усіх твоїх ледачих гайдуків перебили та ще й того дрантвого замка добули...

— Поведіть його на вежу в гору, закуй те добре в кайдани і замніть. Хай пожде до приїзду князя. Дайте йому їсти...

„Щоби я мав головою наложити, щоб мене на вогню живого спалили, а його мущу освободити“ — постановив собі Івась в душі у ту хвилю, як Касяна вели на вежу.

XI.

Замок у Гаврилівці був такий самий, як і усі тогочасні панські замки. То був четверокутник окопаний глибоким ровом, у яким стояла вода. На високому валу стояв дубовий палісадник. У ній були діри для рушниць. Була одна дубова кована брама над мостом, який можна було стягнути в гору під браму. Над брамою стояла дерев'яна башта. У ній мешкала сторожа замкова і стояла одна гармата. По під валами Віддячив ся — 7

були замкові будинки на зброю, припаси воєнні та харчі. По середині двору стояв головний будинок. Все те було з грубих дубових бервен, складане в угла. Будинок сей припирав одним боком до валу і тут стояла висока, в чотири угли вежа, також деревляна.

Такі замки ставляли скрізь по Україні, зразу для оборони перед несподіваним набігом орди. Коли дали знаки тривоги увесь народ, кому лише була спромога, ховався за ті вали і спільно обороняли ся.

Опіля, як пани завели скрізь невольничі права над робучим народом, в замках мешкали пани або їх повновластці, з військовою залогою, котраб удержувала підданців в послузі, та кожде незадоволене, кождий непослух, бунт, здавила сильною рукою відразу. Князь Ярема Вишневецький понаставляв таких деревляних замків усюди в своїх маєтностях... Такий поставив і в Гаврилівці.

Івась за свого дволітного побуту у замку, пізнав його добре, знав усі входи і виходи, знав добре і вежу. Вона мала три невисокі поверхи. На горі не було кришні. Тамтуди можна було прохожатись і звідти було видно дуже далеко. До вежі було два входи.

Оден з надвору до житла замкового ключика, якого звали з німецька бурітрафом, другий таки із просторих сінний замкового будинку. На гору вели вузкі сходи, які крутилися попід стіни в гору. Середина вежі поміж сходами мала комори з різною потребою. Аж кімната на найвисшій поверсі під самою стелею була пригожа на житло і мала на усі чотири сторони по одному закратованому віконці. В тій кімнатці були ще сходи на гору, на стелю. Вихід зати́кав ся щільно лежачими дверми, які замикалися колодкою. На самій горі був дубовий па́лісадник з дірами до стріляння. В ту вежу мали замкнути Касяна. Перед тим ще винесли грубі, тяжкі кайдани, якими скували його руки і ноги. Кайдани замкнули великою колодкою. На всю ту роботу дививсь Івась із своєї скритки. Дививсь так пильно, щоб нічого не уйшло його уваги. Він бачив, як ключник замкнув колодку і сховав ключ у кишеню... Відтак було чути ступанє людей по сходах до гори, як люди назад сходили, двері зачинилися і заскрипів замок. З того зміркував Івась, що Касян знаходить ся лише за одним замком. Більше не було йому що сьогодні розважати і він пішов до своєї роботи. Зайшов до пана і спитав, чи при-

[31] 12 11

— Не треба! Треба розпорядити, щоб каже сьогодні грати....

гайдуків похоронили. Ти бачив розбишаку?

— Ні, я саме прятав у покоях, бо усе порозбігало ся, мов дїтваки. Яка там невидальщина! Чимало їх на світі...

— І ти не був цікавий?

— Цікавий, то й я був, та мусїв робити, бо нічого не було зроблено... Чудаки, таї годї.

— Ну, йди собі.

— Івась вийшов і рішив подождати до вечера. Він сьогодні мусить говорити з Касяном і обдумати утечу. Їм оставав усього оден тиждень часу. Коли не поспіють втечи, поки приїде князь, так все пропало, бо тоді не жити Касянови.

Як іно змеркло ся, вийшов Івась на двір. Під дверми вежі сидїв старий ключник і відмовляв шівголосом свою молитву...

— Добрий вечір, пане бурітрафе, заговорив Івась і присїв біля його.

— Здоров сплук! Розбишаку бачив?

— Бачив, дужий хлоп!

— Дужий як медвідь, кайдани носить мов ружанець...

— Коли добре випостить ся, не буде брикати.

— Егеж, випостить ся, пан каштелян велів йому їсти давати аж до приїзду ясного князя.

— А ви йому давали? Їв добре, бо він такої панської страви з роду не їв.. Я чув, що вони стервом та травою живлять ся...

— Я би рад лише бачити, як він жерти буде.

— А як би? так як усі люди їдять...

— Ви пане не знаєте. Наші люди говорять, що батьком степових розбишак був вовкулака. Від того то він такий дужий і пажерливий. Отсей як наших гайдуків потропив!

— І прості люди справді в те вірять?

— А вжеж, і тому його так боять ся. Ви чували, що говорили? Як він з гайдуками бив ся, то ні один чоловік не прийшов йому в поміч. Усі пішли в розтіч, кожде бояло ся за себе...

— Добре тобі говорити, а мені прийметь ся ще лізти під гору, а ноги мені ломить. здасть ся, дощ буде...

— А ви боїтесь самі йти?

— Чогось би? я у вапні хлопські забони не вірю. Колиб він на волі, я би його бояв ся, та він добре скований, сам я колодку замкнув.

— Сховайте пане добре ключ, а то ще який чорт (бо він може з чортом кумається) вихопить тай йому передасть...

— Чортяка не має до мене приступу. У мене коло дверей свячена вода, а в хаті реліквії, то лихе не має приступу, а ключ я саме поклав під реліквіями. Ти тут підожди, а я зайду у кухню за стравою.

Старий підвів ся зі стільця і пішов у другий будинок у кухню. Івась зараз метнув ся у хатчину ключника і став на омацьки шукати по стінах, — і справді над постелию була прибита дощечка, а на ній стояв хрест. Під хрестом лежав ключ. Показало ся, що старий говорив правду. Що робити? Узяти ключ зараз? Небезпечно. Старий помітить, наробить крику, а тоді усе пропало. Треба підождати, а за той час обговорити діло з Касяном. Івась поклав дріжачою рукою ключ на своїм місці і вийшов на двір.

Старий вернув згодом, несучи глек зі стравою...

— От, справді, завтра дощ буде. По костях мене страх ломить. Як я там вилізу, далєбі не знаю... Слухай хлопче, можеб ти виручив мене тай заніс?

Івась мало зі шкури не вискочив, так

втішив ся.

— Батеньку, за ніщо в світі я бою ся його. Він може мене зісти живого. Ви не знаєте, що то вовкулака, він так раз два у вовка перекинуть ся, а тоді кайдани нічого не допоможуть.

— Не плети теребені, дурню, а неси. Зате тобі пятака дам.

— Ну, добре, я понесу, але і ви ходіть зі мною....

— Осел! Маю я йти з тобою, то й сам піду...

— Та вже пане не сердьте ся, але як мені що лихого станеть ся, то буде на вашій душі...

— Ну, ну, я беру на свою душу, а ти неси.

Івась взяв глечик і став хрестити ся; Хрест на мені хрест на спині, увесь на хрестах як овечка в репяхах. — Дайте мені пане якого світла...

— Дам тобі свічку. Старий виніс з хати свічку і засвітив. Івась пішов з бючим серцем до гори сходами, а старий мимрив сам до себе: „Ото дурень, він справді вірить у вовкулаків, мені такого й треба, що дня мене виручати буде”...

Та Івась вернув зі сходів:

— Та ключа ви мені не дали...

— Чому ти не нагадав? Ось мавш... Івась пішов знов по сходах. Станув під дверми і наслухував. Вязень ходив по кімнаті і брящав ланцюхами. Івась отвориг замок, відчинив двері і станув серед хати:

— Чого тобі треба? — grimнув Касян.

— Тихше, дядьку, вечеру тобі приніс, хиба мене не пізнав?

Касян приглянув ся йому: — Івась!

— Пробі, тихше, дядьку, а то все пропаде.

— Що ти тут робиш?

— Я тут служу, на силу взяли, та коли Господь поможе, то втечемо разом; та ніхто не сміє знати, що ми собі знакомі.

Івась задув світло.

— Нас може хтось підглянути. Слухай, дядьку, рідний мій. Я вже знаю, де лежить ключ від колодки до твоїх кайданів. Коли наспіє пора, я його візьму. Не журись, усе буде гаразд, лише на волю божу здай ся... Тепер вечерай, ось глечик, мені ніколи. — Івась вийшов, замкнув замок і став на помацки держачись стін сходити в долину...

— Ти чого задув світло?

— Вітер повіяв. Страх пане, як я налякав ся, який він страшний, я вже знаю, що

він вовкулака.

— Ну, добре вже, йди спати, а Боже борони тебе виговорити ся перед паном, що ти ходив на вежу, а не я. Яб тебе убив... Ось твій пятак...

Сеї ночі Івась не міг заснутит. Він перевертав ся з боку на бік та придумував над способом, як би то освободити дядька Кася на від неминучої смерті...

— Другої днини спитав його пан каштелян:

— Ти не цікавий подивити ся на харциза?

— Я, вельможний пане. бою ся його. То певно вовкулака буде. Пани не знають, що то вовкулака, але ми простий народ знаємо добре і не оден заплатив за се життям. Я би на него не поглянув за ніщо в світі...

— А з чого ти кажеш, що він вовкулака?

— Страшенна сила у нього. Мені говорили люди, що розкидав нашими гайдуками мов сніпками й одному то відразу голову відрубав. З того я бачу, що й куля його не візьметь ся...

Панови се дитиняче говорене дуже подобало ся: Івась говорив так щиро, що ніяк не можна було підозрівати хитропців. Він

знав також, що народ український вірить в вовкулаків, відьмів, русалок та характерників.

— А хиба сей вовкулака міг би тобі що небудь злого зробити?

— То вельможний пан не знає? — каже Івась. а сам аж трусить ся цілим тілом, — таж він як схоче, то чоловіка перекине в яку небудь звірюку, а опісля зість. Так йому не вільно людей їсти, але тварюку вже можна. А колиб він під той час перекинув ся сам у вовка, так вже може і людину зісти....

— А колиж вовкулаки у вовків перекидають ся?

— У них лише такі ночі бувають, а се буває різно: у одного так, а у другого знову коли инде. Я сього добре не знаю і люди не знають, хиба сам вовкулака знає...

— Бачиш хлопче, які то дурні забобони. А то все походить із вашої хлонської віри. Внапій вірі не знають нічого ні про вовкулак, ні про відьм...

— Я се вже знаю, мені про се вже отець капелян розказував...

— Ось бачиш, чому не даси себе перехрестити?

— Бо мені усе здасть ся, що за вовкулаків, то є правда. Я сеї ночі заснути не

міг. Я аж бою ся спогадати, що воно ще з того буде.

— Підожди, хай тільки ясний князь приїде, то розбишаку, чи як ти кажеш, вовкулаку на палю застромлять, коли чого гіршого ясний князь не придумає... А як його на палю надінуть, то йому й сам люципер не допоможе.

Пан був певний, що Івась правду говорить і тому був певний, що Івась не подивить ся на козака, не то, щоб йому помагав. А Івась закривши свої думки з того боку, мучив свій мозок над способом визволення...

Завелось тепер так, що Івась носив Касянови їду кожного вечера. За кожний раз діставав пятака. З Касяном побував дуже коротко, розмовляв по тихо і гасив світло, щоб їх хтє не підглянув.

Івась швендаючи ся по дворі помітив в одній комірчині довгого мотуза. Комірчини сеї ніхто не замикав. В ночі викрав ся Івась у двір і забрав мотуза. На його місце поскладав усїляке ломаче, яке було у комірці. Мотуза заховав під сходами і прикрив старим полотном. І з часта заглядав Івась у хатчину ключника, чи ключ від колодки був на своїм місці. Ключа не треба було.

Згодом про гільтая ніхто не згадував. Він сидів спокійно, приймав їжу і лежав цілими днями на своїм берлозі. Прийшла з Лубнів вістка, що князь приїде пізніше ніж було спершу означено, з чого Івась був дуже радий: можна буде спосіб утечі краще обдумати... Зразу думав Івась так, щоб розкувати Касяна з кайданів, дати йому зброю, звязати ключника мотузом і непомітно вийти за ворота замку. Та се було небезпечно, бо тоді як би Касян міг вийти, брама була замкнена і нікого з замку не можна було випустити. Другий спосіб був спустити ся по мотузі з вершка вежі на долину в рів. Потреба було лише сильного і довгого шнура. Шнура вже придбав, та не знав, чи він видержить.

Другого вечера Івась заніс шнура непомітно у вежу та сховав під сходами. Несучи вечерю, заніс його Касянови, щоб через день випробував його силу... На другий день довідав ся, що мотуз місцями спорохнявів і урвав ся. Івась зажурился тим дуже, та не втратив надії. В ночі закрав ся до конюшні і повідпинав кілька поводів від уздениць... Та тут йому не пощастило ся. Його якраз, як виходив з конюшні приловив конюший... Івась миттю сохвав мотузи під жупан.

— Ти тут за чим? — гримнув конюший.

— Післав мене вельможний пан каштелян, чи усе в порядку та чи служба на своєму місці, та бачу, що не всі були в дома і мушу се панови сказати...

— Когож нема?

— Тепер усі, та до сеї хвилі вас не було...

Конюший змішав ся, бо саме він виходив без дозволу на село...

— Я стояв біля воріт — звиняв ся він.

— Я там був, та якось вас не бачив — говорив знову Івась так начеб кожде слово цідив крізь густе решето.

— І ти справді хочеш панови сказати?

— Я мушу, по те мене сюда прислали...

— Слухай, не говори сей раз, я тобі не позабуду...

— І стайня не була заперта, видно конюхи на вас ждали...

— На мене, чи не на мене, а ти мовчи, а то далебі побю...

— І се я панови скажу...

— Слухай, мовчи, ради Бога, ти знаєш, що пан каштелян строгий чоловік, люто

мене скарає, що тобі з сього буде?...

— Мені вас жаль, то й не скажу сим разом, та зараз лягайте спати і стайню замкніть...

А то ганський лизун, хам собачий, як підглядає..., думав собі конюший.

А то дурень, як легко дав себе вбрати у шори — думав Івась, несучи цілий жмут добрих міцних мотузів.

Мотузе сховав добре у димар, куди ніхто ніколи не заглядав. Другого дня говорили між собою парубки від коний, що хтось позабирав їм поводи від уздениць. Але старший конюший, або як його звали: машталір, насварив на них, що не пильнують і цілу ніч з мотузками замняв. Йому і на думку не прийшло, що се зробив Івась. Навіть бояв ся його поспитати, аби не розсердив ся і не вихляпав перед паном.

Зближала ся рішуча хвиля. День був хмарний. Івась надіяв ся того, що й ніч буде темна і якраз добра до утечі. Івась нічого по собі не показував, що в його душі варило ся. Робив свою роботи, пильно увивав ся і був дуже веселий.

Як лише змеркло ся пішов до ключника:

— Вечера готова?

— Зараз принесу, подожди тут...

Але Івась не ждав. Як тільки ключник пішов до кухні, він кинув ся у його хатчину і хопив за ключ з під хрестика. Відтак поскакав в димар, приніс шнур і сховав під сходами... Налійшов старий.

— Пане буріграфі, ви сьогодні знеможені, буде у ночі неперемінно дощ. Певно вам у костях ломить. Ви зараз лягайте спати.

— Яж мушу замкнути двері, як ти вийдеш звідсіля.

— А я таке придумав: З вежі а ще одні двері до замку на першій поверсі. Тамтуди я й вийду, лише, ключа дайте.

Не треба там не замкнено...

— Тож і гаразд буде. Бо я сьогодні трохи довше забару ся. Там у того харциза тільки нечисти, що годі видержати, такий сморід. Я знаю, що завтра вельможні панство хотять навідатись до його. Як би воно було якби таке застали? Знов на вас накинуписьби. А так усе те попрячу, що й знаку не остане...

— Дуже добре ти вигадав справді. Пан капштелян сваривби на мене; добре сину...

— А кудиж я все те повиношу? Та тут такого смороду буде...

— Ну, щож робити? На те воно ніч...

— А яб так думав: Колиб повиносив на вижку вежі, а звідсіля вже через палісаду у замковий рів...

— Дуже добре ти придумав, так і зроби.

— Колиж бо там у стелі двері замкнені.

— Підожди, я тобі ключ дам Старий пішов до хати і приніс ключ. — А хартіза ти вже не боїш ся?...

— Мені здаєть ся, пане, що заки нал князь приїде, то він і ноги задре. Щось його дуже наші гайдуки подавили, лобоя, чи чого в середині не відбили. Кілька разів прийду а він у берлозі своїм, ані ворухнеть ся, ні слова не промовить, я вже і заговорював до його. Такий він здаєть ся вовкулака буде, як і я.

— Ну, добре, добре, йди, а я тобі за це окремо дещо дам. Йди а я таки ляжу під перину, бо чогось кости мені дуже ломить.

— Зараз іду, ви лише дайте яку лопату, та віник...

— Ось тут у кутку, візьми.

— Добра ніч панови!

Івась взяв глечик зі стравою, лопату, віник і посторонки та подав ся в гору.

— Ось тут, дядьку, ключ від гайданів. Підожди, я отворю — говорив Івась, аж за-

дихав ся. Він отворив колодку і кайдани злетіли з рук. Касян зробив решту. Тепер він випрямив ся і став випростовувати руки та ноги.

— От що то неволя значить, колиб так довше був закований, либонь згубатівби на віки.

— Ти дядьку позв'язуй отсі п'єводи, а двері відчиню на гору, та поки що, аби нам хто не перебив, замкну отсі двері. — Івась виймив ключ з другого боку і замкнув двері з середини. Поліз відтак по східцях і відомкнув двері на вежу. З відсіля повіяло свіжим воздухом, бо в кімнаті була неможлива задуха.

— Тепер, дядьку, треба потушити світло воно нам непотрібне, а може нас зрадити... Ходімо на гору. Там ти набереш сили, бо тут справді здохнути можна.

Повилазили оба на гору і тут полягали.

— Нам треба так підождати, аж усе у замку посне.

Тепер розповів Івась Касянови, як він перехитрив ключника, та самого пана каштеляна.

— Мудрий з тебе хлопець, що й годі, але знаєш ти, що тебе жде, колиб тебе зловили враз зі мною?

— Коли я знаю Ярему Вишневецького, то й це знаю, що мене жде: мені би що найменше голову відрубали...

— Чогож ти на таке важив ся? Я вже своє віджив, я вже в літах, та тебе шкода...

— Ні не шкода. Я тобі, дядьку, багато винен. Ти мене виратував від татарської неволі, а це мені Бог дав нагоду віддячитись тобі за твою добрість. Тому то не жаль було мені вмирати за добре діло. Та коли воно діло добре, то й Господь Бог нам допоможе, що втечемо, я маю певність..

— Мій сину любий — говорив Касян, аж сльози йому в очях завертілись, — яке у тебе золоте серце. Він обняв Івася і поцілував...

У замку усе затихло. Чути було, як в конюшні хрупали коні сіно, а по башті над брамою проходжавсь вартовий.

Виждали ще добрий час, а тоді Івась привів на помацки Касяна під палісадник і показав з котрого боку можна спускати ся, щоб у рів попасти...

Касян своєю великою силою попробував їх витрималости, прив'язав мотуза і спутив у воду.

Потому Касян перехрестив ся і держачись шпуре переліз палісадник

Івась вижидав з бючим серцем, чи поведеть ся, чи припадком шнур не лопне під таким тягарем. Він перехилив ся через палісадник і дививсь у пільму в долину. За хвилю почув, як опять вода заплющала. Івась посмотрив рукою мотуза, він звисав вільно. „Славаж тобі Господи милосердний, тепер мені легче буде“. Івась узав клунок на плечі і привязав собі через рамина, відтак обережно мов кіт переліз через палісадник, закрутив мотуза на ногу, чіпив ся обіруч і зіхав в долину, мов павук по павутині. В долині підхопив його руками Касян, щоб не попав у воду...

— Тепер синку, веди, я на твоїй голові — прошептав Касян.

Івась знав добре дорогу. Пішли трохи далі, де вода висохла і перейшли рів. Ніч була така темна, хоч око виколи.

— То ще не все зроблено — шептав Касян держачись Івася за полу мов сліпець.

Як воно тільки дороги пішки зайти та ще без зброї? Завтра, а чого доброго, ще ранше покмітять нашу утечу, пішлють погоню, а тоді обороняй ся, чим хочеш...

— Не журись, дятьку. Ось у мене за плечами дві шаблі, чотири пістолі, муніція тай харчів троха. Усе я подбав, та налаго-

див... І коні у нас будуть... Я знаю, де людські коні ночують, піймаємо два тай годі...

— Що? Яби свого брата коня крав? Вибачай сего я не зроблю, хиба я конокрад? Я візьму татарського, панського коня, а мужицького я не візьму. Вони люди бідні, не переливається. Намби добити ся до якої ріки, сплести байдак хоч би з хворосту і полести на плавню долі, ось як буде.

— Не переч, дядьку, бо не ти провадиш а я, і мене слід слухати. Тепер узяти що небудь не гріх, бо ми в смертній конечности, так воно і у книжках святих записано.

— А у мене записано у серці, що так не можна. Як прийдець ся йти в пекло, то хиба книжку твою візьму з собою, а там розверну перед люципером тай скажу: читай шельмо, як мудрі люди у книжку писали, тай пусти мене з відсіля у небо... Егеж! То мудрагелі нарошно у книжку вложили, щоб зі своїми гріхами перед Богом вибредати ся, а воно так не йде. Гріх, то гріх, коли тобі смертна потреба, як ти тулкуєш, так пропадай, але хай душа твоя стане перед Господом чиста від гріха такого, як людська кривда. Це найтяжший гріх...

— Дядьку, мовчи. Ти розсипав ся, мовши на проповіді. Чого доброго, ще хто під-

слухав...

Вели ся так мовчи. Івась обійшов дов-
крути замок, вийшли за село і подались на
леваду, де ночували коні... Вони пасли ся
попутані...

— Твій кінь десь тут буде — шептав
Івась — ану, прилич його по своєму...

— Хиба-ж справді?

— А так. У замку балакали, що як ти
счепив ся з гайдуками, то селяне втікаючи
твого коня забрали. Касян став стиха при-
свистувати на різні дивні способи.

— Як він тут є, то певно прийде.

Але кінь не приходив. За те у той бік
наближав ся хтось, хто нірав на коня не був
схожий.

— Хто се тут волочить ся? — спитав
якийсь голос.

— Тихо будь, коли хочеш жити — го-
ворив Івась, підходячи до його — хто се?

— Я Свирид Патика, а ти хто?

— Я Іван Черноусенко.

— А чогож ти нічу поміж коні пляєш ся?

— Бачив ти того запорожця, що на Спа-
са жида розімняв, а опісля його гайдуки шій-
мали?

— Як не бачити, усі бачили, гарний ко-
зак, та жаль мені його, що так сердега попав

ся.

— Як тобі справді жаль, то поможи йому втечи. Де його кінь? Хто його забрав?

— Коня забрав я і він тут пасе ся, та ледви, чи конем на вежу виїде...

— Не торбуйсь, а коня зараз сюди приведи, опісля тобі усе розкажу. Лише мовчи, Свириде, коли не хочеш мене занепастити. Приведи зараз.

Свирид пішов поміж коні і за хвилю привів двоє спутаних.

— Слухай! Запорожець є тут, коня розпутай та за уздай хоч, коли сідла нема.

Касян устав із землі і наблизив ся...

— Свят Господи, цеж справді характерник!

— Коли ти чоловік добрий, то рздобудь коня ще і для мого товариша, нам тікати пора і то зараз...Знай, що цей хлопець видобув мене із кайданів...

— Коли так то бери ось другого мого, добрий кінь...

— Скільки хочеш?

— Грошей я не візьму — каже Свирид — така людина варта сотню коний, цілий табун, не то що.

— Даром не хочу, ось і гроші, які у мене є...

— Держіть коний, я зараз, — сказав Свирид і пропав у пільмі...

За хвилю вернув ся з двома узденицями і двома сідлами.

— Одно твоє, а одно я узяв чуже, завтра йому заплачу, бо значить ся, хтось вкрав, а я не допильнував, бо моя черга була...

У мить посідлали коней.

— Бери гроші! — каже Касян.

— Сказав, що невізьму, за того одного орендаря ти варта більше. Сідайте та скачіть, бо за вами певно буде погоня...

Посідали на коней, попрощали Свирида і помчали устеп...

На дворі стало сіріти. Касян оглянув ся по небі і зараз завернув у бік.

— Нам треба добути ся до Дніпра, а тоді ми спаслись...

— Добеємось, дядьку, а коли нас догонять, то живих не візьмуть — говорив твердо Івась...

Коні гнали що сили на південний захід... Як розвиднілось, вони були далеко в степу, серед високої трави.

Около полудня стали спочивати:

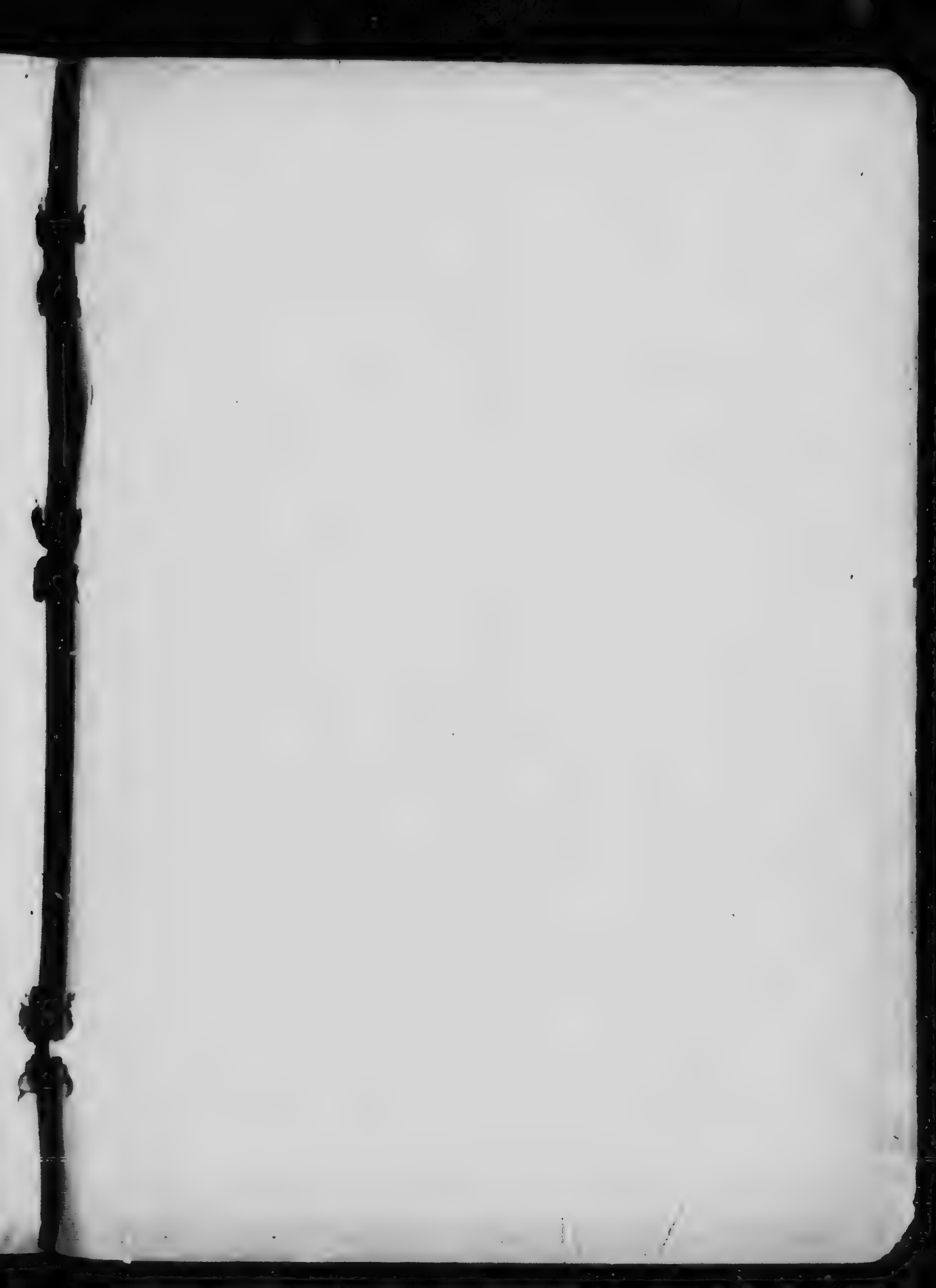
— Мені ся сторона добре відома — говорив Касян. Ми прямо ідемо до Дніпра, а коли станемо над берегом, то на проти нас

буде козацьке місто Черкаси...

Та коли до тепер нема погоні, то вже нам нічого не зроблять...

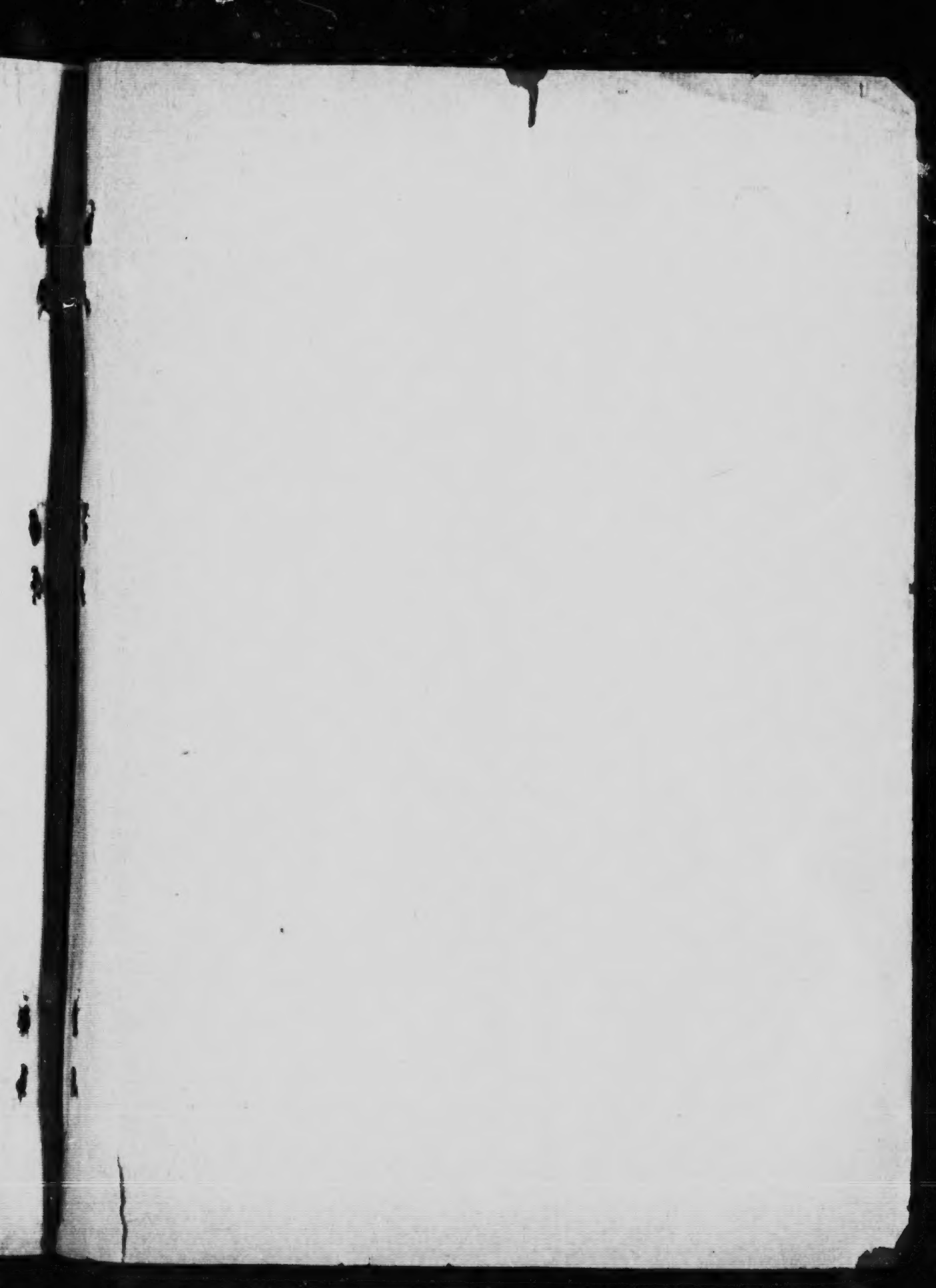
За те Івасю, що ти мені так віддячив ся, повік тобі не забуду, а зараз на Січн я тебе за сина свого прийму.

Кінець

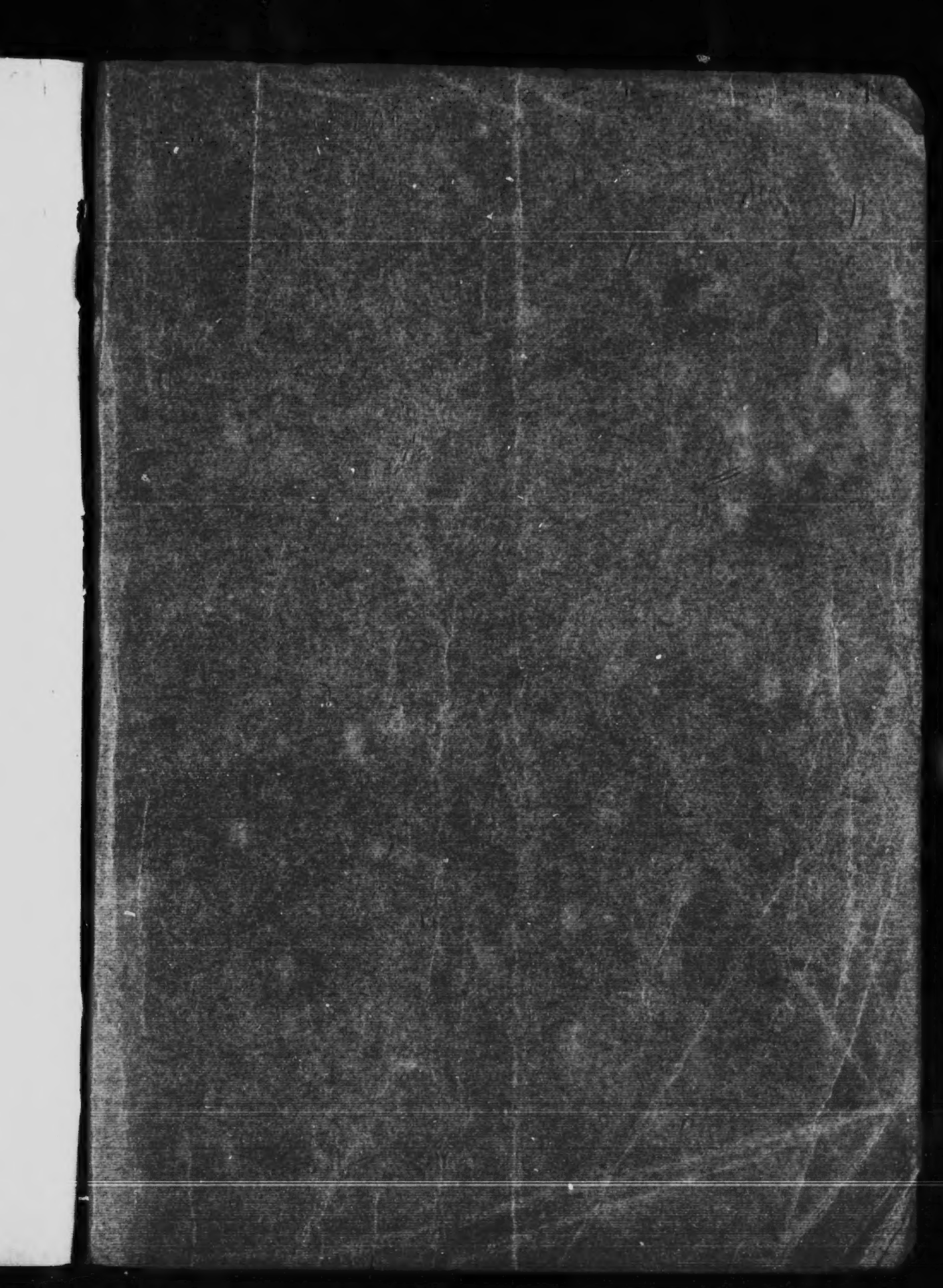

ЦІНА 1 ДОЛЯР